

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 21

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΕΣΠΙΝΗΣ

ΑΚΡΟΛΙΘΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1975

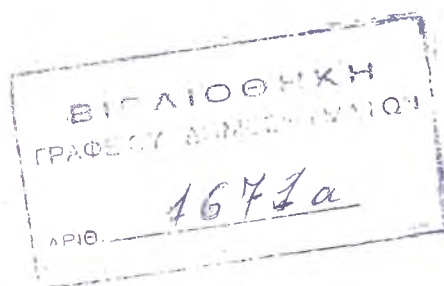
ΑΚΡΟΛΙΘΑ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ : ΑΘΗΝΑΣ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ
© ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ Τ.Α.Π. ΤΟΣΙΤΣΑ 1

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 21

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΕΣΠΙΝΗΣ

ΑΚΡΟΛΙΘΑ



ΑΘΗΝΑΙ, 1975

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

1. Μ. Ἀνδρονίκου - Χ. Μακαρόνα - Ν. Μουτσοπούλου - Γ. Μπακαλάκη, Τὸ Ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας. Ἀθήναι, 1961.
2. Κ. Χ. Φατούρου. Πατμιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ. Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. Ἀθήναι, 1962.
3. Ἰ. Δ. Τριανταφυλλίδη, Στοιχεῖα φυσικοῦ φωτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀθήναι, 1964.
4. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης, Ἀθήναι, 1964.
5. Χ. Μπούρα, Βυζαντινὰ σταυροθόλια μὲ νευρώσεις. Ἀθήναι, 1965.
6. D. Callipolitis - Feytmans, Les «Louteria» Attiques. Athènes, 1965.
7. Μ. Νυσταζοπούλου, Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰ-
ῶνος. Ἀθήναι, 1965.
8. Ἀγνῆς Σακελλαρίου, Ἡ Μυκηναϊκὴ Σφραγιδογλυφία. Ἀθήναι, 1966.
9. Ἐπιγραφὲς τῆς Πάτμου: Α'. Σ. Α. Παπαδοπούλου, Ἐπιγραφὲς Ἱ. Μονῆς Ἀγ. Ἱ. Θεολόγου,
Β'. Κ. Χ. Φατούρου, Οἰκοδομικὲς ἐπιγραφὲς Ἱ. Μονῆς Ἀγ. Ἱ. Θεολόγου. Ἀθήναι, 1966.
10. Byzantine Art - An European Art. Lectures. Athens, 1965.
11. Χ. Μπούρα, Ἡ ἀναστήλωσις τῆς στοᾶς τῆς Βραυρῶνος. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ τῆς προβλήμα. Ἀθή-
ναι, 1967.
12. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1969 (ἐξηντλήθη).
13. Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη - Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ. Κατάλογος τῆς 9ης Ἐκθέσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐ-
ρώπης. Ἀθήναι, 1964.
14. L'art Byzantin-Art Européen, Catalogue. Athènes, 1964.
15. Byzantine Art-An European Art, Catalogue, Athens, 1964 (1st edition).
16. Byzantine Art-An European Art, Catalogue. Athens, 1965 (2nd edition).
17. Κ. Η. Μπίρη. Αἱ τοπωνυμίαι τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων τῶν Ἀθηνῶν. Ἀθήναι, 1971.
18. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1971 (2nd edition) (reprinted 1972).
19. Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera, Athens, 1971.
20. Acta of the 1st International Scientific Congress on the Volcano of Thera. Indices. Athens, 1973.
21. Γ. Δεσπίνη, Ἀκρόλιθα. Ἀθήναι, 1975.

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ ΜΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	Σελίς 9
I. ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΔΥΟ ΑΚΡΟΛΙΘΩΝ ΑΓΑΛ- ΜΑΤΩΝ	11 - 22
1. Τὸ ἀντίγραφο τῆς Ἀθηνᾶς Medici τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης	11
2. Ἀνδριάντας θωρακοφόρου στὸ Μουσείο Θεσσαλονίκης	16
3. Παρατηρήσεις	19
II. ΑΚΡΟΛΙΘΑ ΑΝΤΙΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ MEDICI	23
III. ΣΦΗΝΟΕΙΔΕΙΣ ΠΕΛΕΚΙΝΟΙ — ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	27
ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ	40
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	43
ΠΙΝΑΚΕΣ	55

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

¹Η έρευνα αυτή δεν αναφέρεται γενικά στο πρόβλημα των ακρολίθων αγαλμάτων της αρχαιότητας,* όπως ίσως θα υπέθετε κανείς από τον τίτλο της. Περιορίζεται σε ένα μόνον είδος ακρολίθων της ρωμαϊκής εποχής, που παρουσιάζουν μιαν ιδιαίτερη τεχνική κατασκευής. Τον τρόπο κατασκευής τους μπορούμε να συμπεράνουμε από τις τεχνικές λεπτομέρειες που σώζονται πάνω στα μαρμάρινα υπολείμματα δύο αγαλμάτων του Μουσείου Θεσσαλονίκης. Σ' αυτά έχουμε, όπως θα δούμε, αλλακές ειδικής μορφής για την υποδοχή ξύλινων συνδέσμων που συνέδεαν τα μαρμάρινα κομμάτια των αγαλμάτων με τα ξύλινα. Από τη μελέτη αυτών των λεπτομερειών μπορούμε να προχωρήσουμε στη γραφική αναπαράσταση ολόκληρης της ακρολιθικής κατασκευής των δύο αγαλμάτων. Τα κατασκευαστικά προβλήματα των δύο αυτών ακρολίθων, από τα οποία το ένα είναι άγαλμα Ἀθηνᾶς, αντίγραφο του τύπου *Medici*, και το άλλο ανδριάντας ενός θωρακοφόρου, παρουσιάζονται διεξοδικά στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας.

Το ακρόλιθο αντίγραφο της Ἀθηνᾶς *Medici* της Θεσσαλονίκης μάς δίνει αφορμή να συζητήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο το πρόβλημα των αντιγράφων αυτού του τύπου και να εξετάσουμε πάνω σε νέα δεδομένα τα προβλήματα που σχετίζονται με το πρωτότυπο και τον καλλιτέχνη του.

Στο τρίτο κεφάλαιο, σε μιὰ προσπάθεια να ερευνηθῇ το χαρακτηριστικό είδος συνδέσμου που διαπιστώνεται στα μαρμάρινα τμήματα των ακρολίθων της Θεσσαλονίκης, συγκεντρώνονται σε κατάλογο ορισμένα μνημεία, που παρουσιάζουν τις ίδιες τεχνικές λεπτομέρειες. Πρόκειται κυρίως για κεφαλές αγαλμάτων, πολλές από τις οποίες προέρχονται, όπως πιστεύουμε, από ακρόλιθα άγάλματα. Οι τεχνικές ενδείξεις που χαρακτηρίζουν αυτά τα μνημεία μάς οδηγούν σε ορισμένα πιθανά συμπεράσματα αναφορικά με το υλικό των πρόσθετων κομματιών που τα συμπλήρωναν. Παράλληλα γίνεται λόγος για τη μορφή των συνδετικών στοιχείων που διαπιστώνονται σ' αυτά τα μνημεία και για τους δυνατούς συνδυασμούς ξύλου και μαρμάρου στην αρχαία αγαλματοποιία.

Τα προβλήματα που θέτει αυτή η έρευνα είναι ίσως περισσότερα από αυτά που προσπαθεί να λύση. Ἀλλά, με το να βασίζεται πάνω στα τεχνικά στοιχεία των μνημείων, μάς δίνει, για πρώτη φορά τώρα, τη δυνατότητα να συζητήσουμε συγκεκριμένα κατασκευαστικά προβλήματα των ακρολίθων της ρωμαϊκής εποχής και κατ' επέκταση των ακρολίθων και χρυσελεφαντίνων αγαλμάτων της κλασικής αρχαιότητας, των οποίων η ξύλινη έσωτερική κατασκευή δεν θα ήταν ίσως διαφορετική.

Τα σχέδια που συνοδεύουν αυτήν την εργασία, αριστοτεχνικά από κάθε άποψη, είναι έργα του αρχιτέκτονα κ. Γιάννη Κιαγιά. Τον κ. Κιαγιά τον εϋχαριστώ θερμότατα για την πολύτιμη συνεργασία του και για ορισμένες παρατηρήσεις του.

Θερμά εὐχαριστῶ ἐπίσης ὅλους ἐκείνους πὸν συμβουλευτήκα γιὰ τὰ τεχνικὰ ζητήματα πὸν μὲ προβλημάτισαν, ἰδιαίτερα ὅμως τοὺς κυρίους Θ. Νομικό, Σ. Μπαλτογιάννη, Ν. Σκαρῆ καὶ Στ. Τριάντη, πὸν μὲ τὶς παρατηρήσεις τους μοῦ ξεδιάλυναν πολλὰς ἀπορίες.

Πολλὰς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν κ. Ν. Γιαλὸρη, πὸν πρόθυμα μοῦ ἐπέτρεψε νὰ μελετήσω καὶ νὰ δημοσιεύσω ὅσα μνημεῖα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου σχετίζονταν μὲ τὸ θέμα μου. Γιὰ τὴν προμήθεια φωτογραφιῶν καὶ γιὰ διάφορες πληροφορίες εὐχαριστῶ ἐπίσης τὴ δ. Μ. Bergmann καὶ τοὺς κυρίους L. Beschi, H. Sichtermann τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ρώμης καὶ Flemming Johansen τῆς Γλυπτοθήκης Ny Carlsberg. Γιὰ τὴν φωτογράφιση τῶν γλυπτῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης εὐχαριστῶ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο στὴν Ἀθήνα καὶ εἰδικότερα τοὺς κυρίους D. Willers καὶ G. Hellner, καθὼς καὶ τὸν κ. Κ. Μακρόπουλο. Γιὰ τὶς φωτογραφίες τῆς κεφαλῆς τοῦ Μουσείου Πατρῶν εὐχαριστῶ τὸν κ. Σ. Τσαβδάρη.

Γιὰ πληροφορίες καὶ διευκολύνσεις εὐχαριστῶ πολὺ τὶς κυρίες καὶ δεσποινίδες Ἰ. Δεκουλάκου, E. Harrison, Μ. Μπρούσκαρη, Κ. Ρωμιοπούλου, Ἰ. Τριάντη καὶ Θ. Στεφανίδου καὶ τοὺς κυρίους Μ. Μιχαηλίδη, Β. Πετράκο καὶ Μ. Χατζηδάκη. Εὐχαριστῶ ἐπίσης ὅλους ἐκείνους πὸν μοῦ ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία νὰ συζητήσω μαζί τους τὸ θέμα μου, ἰδιαίτερα ὅμως τοὺς κυρίους Μ. Ἀνδρόνικο, Ν. Himmelmann, Γ. Μπακαλάκη, Δ. Παντερμαλῆ καὶ Γρ. Σηφάκη. Γιὰ τὴ μετάφραση τῆς περίληψης εὐχαριστῶ τὴ δ. Α. Ντούσγουλη καὶ τὸν κ. G. Schmidt. Τέλος, ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν μακαρίτη Ἰ. Κοντῆ, πὸν δέχτηκε νὰ περιληφθῇ ἡ μελέτη μου στὴ σειρά τῶν Δημοσιευμάτων τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου καὶ εἰσηγήθηκε σχετικὰ στὸ Δ.Σ. τοῦ Ταμείου, στὸν Γεν. Ἐπιθεωρητὴ κ. Δημ. Λαζαρίδη γιὰ τὴν εὐγενικὴ συμπαράστασή του, καὶ στὴν κ. Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου πὸν ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση.

Γ.Δ.

I. ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΔΥΟ ΑΚΡΟΛΙΘΩΝ ΑΓΑΛΜΑΤΩΝ

I. ΤΟ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ MEDICI ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Τὰ μέλη τοῦ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἀντιγράφου τῆς Ἀθηνᾶς Medici τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (Π í ν. 1 - 8. ι) εἶναι ἀπὸ χρόνια γνωστά. Τὰ τρία τμήματα τοῦ ἀγάλματος, ἡ κεφαλὴ μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ στήθους, τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ πήχη καὶ ὁλόκληρο τὸ δεξιὸ σκέλος ἀπὸ τὸν γοφὸ, βρέθηκαν ἐντοιχισμένα σὲ κτίσματα τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰῶνα μ.Χ., στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Ὀλύμπου καὶ Ἀγνώστου Στρατιώτου, στὴ ΒΑ. δηλ. γωνία τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης. Στὸν Στρ. Πελεκίδη ὀφείλουμε τὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ εὐρήματος¹, ποὺ ἡ σημασία του γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν προβλημάτων τοῦ τύπου περιοριζόταν ὡς τώρα κυρίως στὴ μαρτυρία τοῦ ἄκρου δεξιοῦ χεριοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μᾶς ἐγινε γνωστὴ γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ σημαντικὴ λεπτομέρεια τοῦ πρωτοτύπου: ἀπὸ τὸ θραῦσμα τοῦτο ξέρουμε πᾶς ὅτι ἡ θεὰ κρατοῦσε τὸ δόρυ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι².

Ἀλλὰ καὶ τὰ δύο ὑπόλοιπα τμήματα τοῦ ἀντιγράφου παρουσιάζουν ἐνδιαφέροντα προβλήματα. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς κεφαλῆς (Π í ν. 1 - 3) ἀποδείχτηκε³ ὅτι τὸ ἀντίγραφο, ποὺ κατασκευάστηκε στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ ἢ στὴν πρώτη ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίωνων, μεταρρυθμίστηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰῶνα, πιθανότατα στὶς παραμονὲς τῆς ἐκστρατείας τοῦ Καρακάλλα στὴν Ἀνατολή, σὲ πορτραῖτο τῆς αὐτοκράτειρας Ἰουλίας Δόμνας (πρβλ. Ε í κ. 4 - 5). Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς τεχνικὲς λεπτομέρειες ποὺ παρουσιάζει εἶναι ἐπίσης τὸ σκέλος τοῦ ἀγάλματος (Π í ν. 4 - 8. ι). Οἱ λεπτομέρειες αὐτὲς δίνουν στοιχεῖα γιὰ τὴ διερεύνηση ἑνὸς ἄλλου σημαντικοῦ προβλήματος, τοῦ προβλήματος ποὺ ἀφορᾷ τὰ ὑλικά καὶ τὸν τρόπο κατασκευῆς τοῦ ἀγάλματος.

Δὲν εἶναι μοναδικὴ ἡ περίπτωση ποὺ ἀπὸ ἓνα μαρμάρينو ἄγαλμα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους μᾶς σώζονται μόνο τμήματά του, χωριστὰ δουλεμένα, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ μέλη τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς, ὅπως ξέρουμε, τὰ χωριστὰ δουλεμένα μέλη ἐνώνονταν μὲ τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τοῦ ἀγάλματος, ποὺ ἦταν ἐπίσης δουλεμένα σὲ ξεχωριστὰ κομμάτια μαρμάρου, γιὰ νὰ ἀποτελεσθῇ ὁλόκληρο τὸ ἄγαλμα⁴. Οἱ τεχνικοὶ τρόποι γιὰ τὴ σύνδεση τῶν διαφόρων κομματιῶν στὴν περίπτωσι, ἐπαναλαμβάνω, ποὺ τὰ κομμάτια ἦταν λίθινα (μαρμάρινα ἢ πώρινα), μᾶς εἶναι γνωστοί. Στὸ ἀντίγραφο τῆς Θεσσαλονίκης ὅμως δὲν ἔχουμε τὴ συνηθισμένη τεχνικὴ σύνδεσης λίθινων τεμαχίων, ἀλλὰ μιὰ διαφορετικὴ, ἄγνωστη ὡς τώρα, τεχνικὴ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς λεπτομέρειες τοῦ δεξιοῦ σκέλους.

Τὸ τεμάχιο αὐτό, ὕψους 1.76 μ., στὸ ὁποῖο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σκέλος σώζεται συνεχόμενο καὶ ἓνα τμήμα τοῦ γοφοῦ, εἶναι δουλεμένο ἀπὸ ἓνα μόνον ὄγκο μαρμάρου⁵ (Π ί ν . 4). Ξεχωριστὰ δουλεμένο καὶ πρόσθετο ἔμπαινε τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι, ποὺ ἦταν ἐπίσης ἀπὸ μάρμαρο. Ἡ πίσω (Ε ἰ κ . 3 καὶ Π ί ν . 5.1, 6.1, 8.1) καὶ οἱ πλάγιες πλευρὲς (Ε ἰ κ . 3 καὶ Π ί ν . 5.2, 6), μὲ τὶς ὁποῖες τὸ σκέλος συνδεόταν μὲ τὰ ὑπόλοιπα κομμάτια τοῦ ἀγάλματος, παρουσιάζουν ὁρισμένες ιδιορρυθμίες καὶ ἀσυνήθιστες τεχνικὲς λεπτομέρειες, ποὺ μολονότι στὴ δημοσίευση τοῦ Πελεκίδη σημειώνονται ἄρκετὰ ἀναλυτικά⁶, δὲν ἔτυχε νὰ μελετηθοῦν συστηματικὰ ὡς τώρα.

Μιὰ ἀπὸ τὶς ιδιορρυθμίες ποὺ πρέπει πρῶτα ἀπὸ ὅλα νὰ προσέξουμε εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀθέατη πίσω ὀψη τοῦ σκέλους σχηματίζεται τρίπλευρη. Ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς πλευρὲς ἡ πίσω εἶναι μὲ ἐπιμέλεια δουλεμένη, ἐνῶ οἱ πλάγιες εἶναι χοντροδουλεμένες μὲ τὴ σμίλα καὶ τὸ βελόνι. Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης γιὰ τὶς πλάγιες πλευρὲς εἶναι ὅτι δὲν παρουσιάζουν ἀναθύρωση, ἀπαραίτητη προεργασία ἐφόσον δεχτοῦμε ὅτι τὰ συνεχόμενα κατὰ τὶς πλευρὲς αὐτὲς τμήματα τοῦ ἀγάλματος ἦταν ἀπὸ μάρμαρο. Ἡ συμπλήρωση αὐτὴ ὅμως εἶναι ἀδύνατη καὶ γιὰ ἓναν ἄλλο λόγο: καμιὰ ἀπὸ τὶς πλευρὲς τοῦ σκέλους δὲν εἶναι ἐπίπεδη, ὅπως λανθασμένα σημειώνει ὁ Πελεκίδης⁷. Ἡ συνένωση λοιπὸν τοῦ σκέλους μὲ συνεχόμενα μαρμάρινα κομμάτια εἶναι τεχνικὰ ἀδύνατη.

Δύο ἀπὸ τὶς πλευρὲς, ἡ πίσω καὶ ἡ πλάγια ἀριστερῇ, παρουσιάζουν τέσσερις μεγάλες αὐλακες, μιὰν αὐλακα στὴν πλάγια ἀριστερῇ πλευρᾷ (Ε ἰ κ . 3 καὶ Π ί ν . 5.2, 7) καὶ τρεῖς πίσω (Ε ἰ κ . 3 καὶ Π ί ν . 5.1, 6.1, 8.1), ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ἀνώτερη εἶναι ὀριζόντια, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλες, λιγότερο ἢ περισσότερο, λοξές. Οἱ αὐλακες αὐτὲς ἔχουν πολὺς ιδιορρυθμίες. Χαρακτηριστικὴ πρῶτα ἀπὸ ὅλα εἶναι ἡ τομὴ τους : τὰ πλάγια τοιχώματά τους δὲν εἶναι κάθετα ἀλλὰ λοξά, ἔτσι ὥστε στὸν πυθμένα τους οἱ αὐλακες εἶναι πλατύτερες ἀπὸ τὰ χεῖλη. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ τομὴ τους σχηματίζεται ὡς ἀνοικτὴ χελιδονοουρά, σὰν τὶς χελιδονοουρὲς ποὺ ξέρουμε ἀπὸ τοὺς πελεκίνους συνδέσμους. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἀκόμα ὅτι ἡ διάνοιξη τῶν αὐλάκων ἔχει γίνει μὲ μεγάλην προσοχὴ καὶ ὅτι τὰ τοιχώματά τους εἶναι λεία. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἐπίσης ὅτι οἱ αὐλακες στενεύουν προοδευτικὰ πρὸς τὸ ἓνα τους ἄκρο, παρουσιάζοντας συνάμα καὶ μιὰν ἐλάττωση τοῦ βάθους τους. Ἡ κατεύθυνσή τους εἶναι πάντοτε ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγάλματος⁸.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ αὐλακες αὐτὲς σχετίζονται μὲ τὴ σύνδεση τοῦ σκέλους μὲ τὰ συνεχόμενα τμήματα τοῦ ἀγάλματος καὶ ὑποδέχονταν συνδετικὰ στοιχεῖα ποὺ περνοῦσαν συρταρωτὰ μέσα σ' αὐτὲς. Τὴ μορφή αὐτῶν τῶν στοιχείων μποροῦμε εὐκόλα νὰ τὴν ἀναπαραστήσουμε : ἦταν σφῆνες μὲ τομὴ σχήματος διπλῆς χελιδονοουρᾶς. Τὸ ἓνα μισὸ τῶν συνδέσμων ἔμπαινε περαστὰ στὶς αὐλακες ποὺ σώζονται στὶς πλευρὲς τοῦ μαρμάρινου σκέλους τοῦ ἀγάλματος, ἐνῶ τὸ ἄλλο μισὸ σὲ παρόμοιες αὐλακες, ἴδιας μορφῆς καὶ τομῆς, ποὺ βρίσκονταν ἀντίστοιχα στὸ ἴδιο ὕψος στὰ συνεχόμενα πρὸς τὶς πλευρὲς αὐτὲς ὑπόλοιπα κομμάτια τοῦ ἀγάλματος. Τὰ σφηνοειδῆ αὐτὰ στοιχεῖα ποὺ ἡ τομὴ τους μοιάζει μὲ τοὺς πελεκίνους συνδέσμους ὀνομάζουμε σ φ η ν ο ε ι δ ε ῖ ς π ε λ ε κ ί ν ο υ ς (γιὰ τὸν ὅρο θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω).

Ἀπὸ τὴ γενικὴ μορφή καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ χαρακτηριστικὴ τομὴ τῶν αὐλάκων μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ σύνδεσμοι ποὺ ἔμπαιναν περαστὰ μέσα σ' αὐτὲς ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ ξύλο. Οἱ σύνδεσμοι αὐτοὶ παρουσιάζουν ἰδιαίτερη ὁμοιότητα μὲ τὰ « π ε ρ α -

σ τ ᾱ τ ρ ῆ σ α »⁹, πού συχνά χρησιμοποιούσε παλιότερα ἢ ξυλουργική τέχνη. Τὰ περαστά τρέσα π.χ. στήν πίσω πλευρά τῶν φορητῶν χριστιανικῶν εἰκόνων¹⁰ μπαίνουν συρταρωτά μέσα σέ αὐλακες, πού ἔχουν μορφή καί τομή ἴδιες ἀκριβῶς μέ τίς ἀντίστοιχες λεπτομέρειες τῶν αὐλάκων στήν πίσω καί τήν πλάγια ἀριστερή πλευρά τοῦ σκέλους τῆς Ἀθηνᾶς. Ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα βλέπουμε στήν εἰκόνα¹¹ πού δημοσιεύουμε στόν Πί ν. 9. Τὰ περαστά τρέσα στή γλώσσα τῶν ξυλουργῶν λέγονται « κ λ ε ι δ ι ᾶ », ἐνῶ οἱ αὐλακες μέσα στίς ὁποῖες περνιοῦνται ὀνομάζονται « π ο τ α μ ο ῖ ». Οἱ ποταμοί καί τὰ κλειδιά εἶναι ἄλλοτε ἰσόφαρδα καί ἄλλοτε στενόφαρδα, στενεύουν δηλ. πρὸς τὸ ἕνα τους ἄκρο. Τὰ στενόφαρδα κλειδιά στοῦ πίσω μέρος τῆς εἰκόνας (Πί ν. 8.2, 9.2) ἔχουν σφηνοειδή μορφή, ὅμοια δηλ. μέ τή μορφή τῶν σφηνοειδῶν πελεκίνων πού συμπεράναμε. Μέ τὰ περαστά τρέσα ἢ κλειδιά¹², πού εἶναι καμωμένα ἀπό σκληρὸ ξύλο, ἀποφεύγεται τὸ σκέβρωμα τῶν σανίδων καί συνάμα ἐξασφαλίζεται στίς σανίδες ἡ δυνατότητα νά συστέλλωνται ἢ νά διαστέλλωνται ἐλεύθερα. Ἀνάλογοι τρόποι συνδέσεων ἐφαρμόζονται καί σήμερα σέ διάφορες ξύλινες κατασκευές.

Τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ σφηνοειδεῖς πελεκίνοι ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ ξύλο ἔχει ὡς ἐπακόλουθο ἕνα δεύτερο συμπέρασμα. Θά πρέπει δηλ. νά δεχτοῦμε ὅτι ξύλινα ἦταν ἐπίσης καί τὰ κομμάτια τοῦ ἀγάλματος πού κολλοῦσαν στίς πλευρὲς τοῦ μαρμάρινου σκέλους πού ἔχουν τίς αὐλακες. Σέ ἀντίθετη περίπτωση, ἐάν δηλ. τὰ συνεχόμενα πρὸς τὸ μαρμάρينو σκέλος τμήματα τοῦ ἀγάλματος δὲν ἦταν ἀπὸ ξύλο ἀλλὰ ἀπὸ μάρμαρο, δὲν θά ὑπῆρχε κανένας λόγος γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ ἐνὸς τέτοιου πολύπλοκου συστήματος συνδέσεων. Ἐξάλλου, οἱ σύνδεσμοι αὐτοῦ τοῦ εἶδους εἶναι ἄσχετοι μέ τοὺς τεχνικούς τρόπους¹³ πού ἀκολουθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα ὁ τεχνίτης τοῦ μαρμάρου. Ὅπου ὁ ἀρχαῖος τεχνίτης χρησιμοποιεῖ συνδέσμους αὐτοῦ τοῦ εἶδους καί οἱ ἐπιφάνειες ἐπαφῆς δὲν εἶναι ἐπίπεδες, πρέπει, νομίζω, νά σκεφτοῦμε δίπλα στοῦ μάρμαρου τὸ ὕλικὸ ἐκεῖνο πού « χρειάζεται » τέτοιου εἶδους συνδέσμους. Γιὰ τὴ σύνδεση μαρμάρινων καί ξύλινων κομματιῶν δὲν ὑπῆρχε καταλλήλοτερος τρόπος ἀπὸ αὐτὸν πού περιγράψαμε, πού ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, ἀποτελεῖ ἕναν τρόπο σύνδεσης κατεξοχὴν χαρακτηριστικὸ σέ ξύλινες κατασκευές.

Ὁ τρόπος σύνδεσης πού συμπεράναμε δὲ διαφέρει βασικὰ ἀπὸ ἕνα γνωστὸ τρόπο σύνδεσης τῶν ξύλων πού ἐφαρμόζεται καί σήμερα. Τὸν τρόπο αὐτόν, πού δίνει στερεότητα στήν κατασκευὴ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον¹⁴, ὀνομάζουν οἱ ξυλουργοί « φίλιαση μέ γκινισιές καί πήχη »¹⁵. Γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ του ἀνοίγονται στοῦ μέσο τῶν πλευρῶν τῶν ξύλων πού πρόκειται νά συνδεθοῦν αὐλάκια (οἱ γ κ ι ν ι σ ι έ ς), μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα περνᾷ μιὰ πήχη ἀπὸ σκληρότερο ξύλο. Στούς σφηνοειδεῖς πελεκίνους πού συμπεράναμε ἐφαρμόζεται βασικὰ ὁ ἴδιος τρόπος, « φίλιαση » δηλ. τῶν ξύλων μέ « γκινισιές », μόνο πού οἱ τελευταῖες δὲν ἔχουν κάθετα τοιχώματα, ἀλλὰ λοξά, ὅπως οἱ « ποταμοί » τῶν περαστῶν τρέσων, καί ἀντὶ γιὰ πήχη περνᾷ μέσα τους ἕνα διπλὸ στενόφαρδο « κλειδί ».

Κατὰ τὸ συνδυασμὸ ξύλου καί μαρμάρου ὁ τεχνίτης εἶχε νά ἀντιμετωπίσῃ δύο διαφορετικὰ ὕλικά, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἕνα « ζωντανὸ » ὕλικό, τὸ ξύλο, καί ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ « νεκρὸ » μάρμαρο. Κάθε προσπάθεια σύνδεσης τῶν δύο αὐτῶν ἀνόμοιων ὕλικῶν ἔπρεπε νά λάβῃ ὅπωςδήποτε ὑπόψη τῆς τὴν ἰδιαίτερη σύσταση καί τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ὕλικου πού ἦταν περισσότερο εὐπαθὲς καί δυσκολοδάμαστο. Τὸ ξύλο μέ τίς γνωστὲς σέ ὅλους μας ιδιότητές του ἦταν, λοιπόν, αὐτὸ πού ἐπέβαλλε στοῦ ἀρχαῖο τεχνίτη νά ἐφαρμόσῃ,

προσαρμόζοντάς τον κατάλληλα, τὸ γνωστὸ καὶ δοκιμασμένο σὲ ξύλινες κατασκευές τρόπο σύνδεσης ποὺ περιγράψαμε. Μὲ τοὺς μεγάλους ξύλινους σφηνοειδεῖς πελεκίνους, καμωμένους ἀπὸ σκληρὰ ξύλα, ἐξασφάλιζε ὁ τεχνίτης τὴν σύνδεση τῶν διαφόρων ξύλινων κομματιῶν, ἀπὸ τὰ ὅποια, ὅπως θὰ δοῦμε, ἦταν κατασκευασμένο τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀγάλματος, ἐξουδετερώνοντας συνάμα τὸ σκέβρωμα τῶν ξύλων, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ μεγαλύτερο κίνδυνο γιὰ τὴν κατασκευή.

Ἀπὸ τὶς παραπάνω παρατηρήσεις συμπεραίνουμε ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ἓνα ἀ κ ρ ὀ λ ι θ ο ἄγαλμα, κατασκευασμένο ἀπὸ ξύλο καὶ μάρμαρο. Ἔτσι, μετὰ ἀπὸ τὰ συμπεράσματά μας γιὰ τὸν τρόπο ποὺ συνδέονταν μεταξύ τους τὰ μαρμάρινα καὶ τὰ ξύλινα κομμάτια, τὸ πρόβλημα τῆς γραφικῆς ἀναπαράστασης τοῦ ἀκρολιθικοῦ ἀντιγράφου τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Θεσσαλονίκης δὲν παρουσιάζει δυσκολίες. Ἡ περίπτωση αὐτὴ μάλιστα εἶναι ἰδιαίτερα εὐνοϊκὴ, γιατί ὁ τύπος Medici ποὺ μᾶς παραδίδεται σὲ μιὰ μεγάλη σειρὰ ἀντιγράφων, μᾶς εἶναι γνωστὸς σὲ ὅλες του τὶς λεπτομέρειες¹⁶.

Ἡ κατασκευή, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ σκέλος τοῦ ἀγάλματος, ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο μέρη: ἀπὸ ἓναν ἐσωτερικὸ σκελετό, τὸν κ ἄ ν α β ο¹⁷, καὶ ἀπὸ διάφορα ἐξωτερικὰ τεμάχια ποὺ προσαρμόζονταν στὶς τέσσερις πλευρὲς τοῦ κανάβου, ντύνοντάς τον κατὰ κάποιον τρόπο γύρω-γύρω. Ὁ κἄναβος, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν καὶ οἱ γραπτὲς πηγές, ἦταν ξύλινος. Ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ τεμάχια μερικά, συγκεκριμένα τὰ ἄκρα μέλη καὶ τὰ τμήματα τοῦ ἀγάλματος ποὺ καλύπτονταν ἀπὸ τὸ χιτῶνα, ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ μάρμαρο. Τὰ ὑπόλοιπα ἐξωτερικὰ τεμάχια, τὰ τμήματα δηλ. τοῦ ἀγάλματος ποὺ καλύπτονταν ἀπὸ τὸν πέπλο καὶ τὸ μικρὸ ἱμάτιο τῆς θεᾶς, ἦταν ξύλινα. Πάνω σ' αὐτὰ εἶχε ἀποδοθῇ σὲ ὅλες της τὶς λεπτομέρειες ἡ πτύχωση τοῦ πέπλου καὶ τοῦ ἱματίου¹⁸. Στὸ συμπέρασμα αὐτό, ὅτι δηλ. στὰ ἐξωτερικὰ ξύλινα τεμάχια τοῦ ἀγάλματος εἶχε σκαλίσει ὁ τεχνίτης τὶς πτυχές τοῦ πέπλου καὶ τοῦ ἱματίου, ὁδηγοῦμαστε ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη παρατήρηση:

Στὸ ἐπάνω ἀριστερὸ τμήμα τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς τοῦ σκέλους (Π ἰ ν. 7.1) ὑπάρχει μιὰ στενόμακρη, ἀκανόνιστη σὲ σχῆμα ἐπιφάνεια, ἀγριοδουλεμένη μὲ τὴ λάμα καὶ χωρὶς ἀναθύρωση, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τὴν πλάγια ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ σκέλους. Ἡ ἐπιφάνεια αὕτη, ὅπως καὶ ἡ πλάγια ἀριστερὴ πλευρά, δὲν εἶναι ἐπίπεδη, ἀλλὰ ἀνώμαλα κυματιστή. Ἄρα καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ προσαρμοζόταν ἓνα ξύλινο κομμάτι. Μιὰ ματιὰ στὰ ἀκέραια σωζόμενα ἀντίγραφα τοῦ τύπου (Π ἰ ν. 10) δείχνει ὅτι πάνω σ' αὕτη τὴν ἐπιφάνεια ἐφέτει ἀκριβῶς ἡ πρώτη, δεξιὰ ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα, μεγάλη πτυχὴ τοῦ πέπλου. Ἡ πτυχὴ αὕτη, ποὺ στὸ ἀντίγραφό μας ἦταν δουλεμένη σὲ ξεχωριστὸ κομμάτι ξύλου, στερεωνόταν πάνω στὸ μαρμάρينو σκέλος μὲ τὸν σφηνοειδῆ πελεκίνο ποὺ περνοῦσε στὴν αὐλάκα τῆς πλάγιας ἀριστερῆς πλευρᾶς. Ὁ σύνδεσμος αὐτὸς ἔνωνε συνάμα καὶ τὸ σκέλος μὲ τὸ συνεχόμενο πρὸς τὰ δεξιὰ ξύλινο τεμάχιο τῶν ὑπολοίπων πτυχῶν τοῦ πέπλου τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς τοῦ ἀγάλματος.

Τὴν πρόοδο ὁμῶς τῆς κατασκευῆς καὶ τὰ συναφῆ τεχνικὰ προβλήματα θὰ τὰ παρακολουθήσουμε καλύτερα ἀναλύοντας τὰ σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Γιάννη Κιαγιᾶ. Τὸ σχέδιο Ε ἰ κ. 1 μᾶς δίνει τὴν τομὴ τοῦ ἀγάλματος σὲ ὕψος. Στὸ μέσο ἔχουμε τὸν κἄναβο, ὀρθογώνιας τομῆς, ποὺ τὸν ἀποτελοῦσαν ἓνα μονοκόμματο ἢ περισσότερα ξύλα¹⁹ (στὴν ἀναπαράστασή μας Ε ἰ κ. 2, 6, 7 τοποθετήσαμε τρία). Γύρω ἀπὸ αὐτὸν τοποθετοῦσε ὁ τεχνίτης τὰ ἐξωτερικὰ τεμάχια, ποὺ ἐνώνονταν μεταξύ τους καὶ μὲ τὸν κἄναβο κατὰ τὸν τρόπο ποὺ περιγράψαμε. Ἡ πρόοδος τῆς κατασκευῆς στὰ διάφορα διαδοχικὰ της στά-

δια παρουσιάζεται στις τομές που μας δίνουν τα σχέδια των Ε ι κ. 6 - 7. Ήπινα λαμβάνουμε ότι τα μαρμάρινα τμήματα του αγάλματος ήταν : στο κάτω μέρος το δεξιό σκέλος και οι ἄκροι πόδες και στο πάνω μέρος ἡ κεφαλή, οἱ βραχίονες με τίς χειρίδες του χιτώνα και ἕνα μικρὸ τμήμα στη δεξιὰ πλευρὰ του αγάλματος, ὅπου φαίνεται ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ χιτῶνα (πρβλ. ὡς πρὸς αὐτὴ τὴ λεπτομέρεια τὸ ἀντίγραφο τοῦ Λούβρου Π ί ν. 10). Τὰ ὑπόλοιπα τεμάχια τοῦ αγάλματος, τὰ τμήματα δηλ. ἐκεῖνα ποὺ σκεπάζονται ἀπὸ τὸν πέπλο καὶ τὸ μικρὸ ἱμάτιο, ἦταν ἀπὸ ξύλο, δουλεύονταν χωριστὰ καὶ συνδέονταν σὲ συνέχεια με σφηνοειδεῖς πελεκίνους μεταξύ τους καὶ με τὸν κἀναβο. Γιὰ τεχνικοὺς λόγους εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχτοῦμε δύο ἢ πιθανότερα τρεῖς σειρὲς ξύλων, ποὺ προσαρμοζόμενα συνέθεταν κατὰ σειρὰ καὶ ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω (α) τὸ τμήμα τοῦ πέπλου ἀπὸ τὴν κάτω παρυφή του ὡς τὴν παρυφή τοῦ ἀποπτύγματος, (β) τὸ τμήμα τοῦ ἀποπτύγματος ἀπὸ τὴν παρυφή του ὡς τὴ ζώνη καὶ (γ) τὸ τμήμα τοῦ πέπλου ἀπὸ τὴ ζώνη καὶ πάνω. Προεξέχοντα τμήματα, ὅπως π.χ. τὸ ἱμάτιο ποὺ πέφτει μαζεμένο ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὦμο ἢ ἐλεύθερες καὶ ἔξωγες πτυχὲς τοῦ πέπλου, θὰ πρέπει ἴσως νὰ τὰ φανταστοῦμε ἀπὸ ξεχωριστὰ, πρόσθετα κομμάτια ξύλων.

Ἡ διαδικασία κατασκευῆς προχώρησε ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω με τὴ σειρὰ ποὺ μας δείχνουν τὰ σχέδια των Ε ι κ. 6 - 7. Ἐπάνω στὸν κἀναβο τοποθετήθηκε καταρχὴν τὸ μαρμάρينو δεξιὸ σκέλος (τεμάχιο α, Ε ι κ. 6B). Ὁ μεγάλος τόρμος²⁰ στὴν πίσω πλευρὰ (Ε ι κ. 3, Π ί ν. 8.1) ὑποδεχόταν ἕνα ξύλινο γόμφο, με τὸν ὁποῖο συγκρατιόταν τὸ σκέλος πάνω στὸν κἀναβο (Ε ι κ. 6A). Ὁ γόμφος ὑπηρετοῦσε συνάμα καὶ σὰν κρεμαστάρι, ἀπὸ τὸ ὁποῖο κρεμιόταν κατὰ κάποιον τρόπο τὸ σκέλος, ποὺ ξαλάφρωνε ἔτσι ἀπὸ τὸ βάρος του. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο ὁ γόμφος εἶχε λοξὴ κατεύθυνση πρὸς τὰ πάνω, ὅπως μας δείχνει ἡ κάθετη τομὴ τοῦ τόρμου (πρβλ. Ε ι κ. 1). Τὸ σκέλος τὸ συνέδεαν με τὸν κἀναβο τρεῖς σύνδεσμοι, ποὺ τοὺς πέρασε ὁ τεχνίτης ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ αγάλματος (Ε ι κ. 6B). Οἱ ἴδιοι σύνδεσμοι, ποὺ κατευθύνονταν πρὸς τὰ δεξιὰ ὡς τὸν ἄξονα περίπου τοῦ μέσου τοῦ κανάβου, συνέδεαν τὸ μαρμάρينو σκέλος με τὸ συνεχόμενο πρὸς τὰ δεξιὰ ξύλινο τμήμα των πτυχῶν τοῦ πέπλου (τεμάχιο β, Ε ι κ. 6Γ) καὶ αὐτὸ πάλι με τὸν κἀναβο. Ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ μεριὰ τοῦ αγάλματος πέρασε ὁ τεχνίτης κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πάλι παρόμοιους συνδέσμους γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ ὑπόλοιπου τμήματος των πτυχῶν τοῦ πέπλου τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς (τεμάχιο γ, Ε ι κ. 7Δ) με τὸ μεσαῖο τμήμα (τεμάχιο β) καὶ με τὸν κἀναβο. Με τὴν ἴδια διαδικασία στερέωσε σὲ συνέχεια τὰ ὑπόλοιπα ξύλινα κομμάτια τοῦ κάτω μέρους τοῦ πέπλου στὶς πλάγιες πλευρὲς (τεμάχια δ καὶ δ, Ε ι κ. 7E) καὶ τέλος τὰ κομμάτια τῆς πίσω πλευρᾶς (τεμάχια ε καὶ ε, Ε ι κ. 7Z). Τελειώνοντας με τὴν κατασκευὴ τοῦ κάτω μέρους προχώρησε πρὸς τὰ πάνω, ντύνοντας τὸν κἀναβο κατὰ τὸν τρόπο ποὺ περιγράψαμε, βάζοντας δηλ. πρῶτα τὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ κορμοῦ ἀπὸ τὴν παρυφή τοῦ ἀποπτύγματος ὡς τὴ ζώνη καὶ σὲ συνέχεια τὸ πάνω τμήμα τοῦ αγάλματος (στηθος καὶ πλάτη), γιὰ νὰ τοποθετήση, τέλος, τὴν κεφαλὴ, ποὺ ἐδραζόταν πάνω στὸ κεντρικὸ ξύλο τοῦ κανάβου (Ε ι κ. 1). Ὑστερα ἀπὸ αὐτὰ τοποθέτησε τοὺς μαρμαρίνους βραχίονες ποὺ σκεπάζονται στὴν ἀρχὴ τους ἀπὸ τίς χειρίδες τοῦ χιτώνα, πιάνοντάς τους με σφηνοειδεῖς πελεκίνους ἢ σφηνοειδῆ ἔμβολα με τὸν κἀναβο (Ε ι κ. 2). Τέλος, ἔβαλε στὰ χέρια τῆς θεᾶς τὰ ξύλινα ὅπλα της, τὴν ἀσπίδα στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τὸ στέλεχος τοῦ δόρατος στὸ δεξιόν. Τὶς λεπτομέρειες τῆς κατασκευῆς στὶς διάφορες φάσεις της μας δίνει παραστατικὰ τὸ σχέδιο Ε ι κ. 2.

Με την τοποθέτηση όμως των ξύλινων κομματιών γύρω από τον κάρναβο ή κατασκευή του αγάλματος δεν είχε ακόμα ολοκληρωθεί. Για τεχνικούς λόγους, κυρίως για την προφύλαξη των ξύλων από την υγρασία, αλλά περισσότερο για λόγους έντυπωσης πρέπει να δεχτούμε ότι τα ξύλινα τμήματα του αγάλματος χρωματίζονταν ή επενδύονταν με λεπτά ελάσματα μετάλλου. Συνδυάζοντας την κατασκευή μας με όσα ξέρουμε για την παρόμοια τεχνική κατασκευής των χρυσελεφαντίνων αγαλμάτων, θα μπορούσαμε προς στιγμήν να υποθέσουμε ότι η δεύτερη από τις περιπτώσεις που αναφέραμε είναι ίσως πιο πιθανή. Τα ξύλα δηλ. επενδύονταν με λεπτότατα, επιχρυσωμένα ίσως, ελάσματα χαλκού, που θα μπορούσαν να τοποθετηθούν σφυρήλατα και να προσηλωθούν με μικρά καρφιά²¹, καλύπτοντας έτσι τους αρμούς των ξύλων και τις όπες των αulάκων και παρυσιάζοντας το σύνολο πλούσιο και επιβλητικό.

Ή δαπάνη όμως αυτή μπορούσε να περιοριστεί στο ελάχιστο, εάν ο τεχνίτης περνούσε πάνω στα ξύλα την λευκοφόρον²², το μείγμα δηλ. που μεταχειρίζονταν οι αρχαίοι για να προετοιμάσουν την επιχρύωση του ξύλου. Ή λευκοφόρος ήταν μια κολλητική ουσία, που αποτελούνταν από μίλτο (μίλτο της Σινώπης), ώχρα και λευκό πηλό, κάτι ανάλογο δηλ. με την « προετοιμασία » που κάνει και ο βυζαντινός ζωγράφος πριν ζωγραφίσει τις εικόνες του. Έτσι, τα επιχρυσωμένα τμήματα του πέπλου και του ιματίου σε συνδυασμό με τα λευκά μαρμάρινα μέλη έκαναν το άγαλμα να φαντάζει σαν χρυσελεφάντινο.

2. ΑΝΔΡΙΑΝΤΑΣ ΘΩΡΑΚΟΦΟΡΟΥ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ή αναπαράσταση της κατασκευής του ακρολίου της Αθηνᾶς Medici του Μουσείου Θεσσαλονίκης επιβεβαιώνεται από τις σωζόμενες τεχνικές λεπτομέρειες του υπολείμματος ενός ανδριάντα θωρακοφόρου του ίδιου Μουσείου, που μπορεί να αναπαρασταθεί κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο, ως ακρόλιθο δηλ. άγαλμα.

Το κομμάτι του αγάλματος που εικονίζεται στους Πί ν. 11 - 12 και στις Ε ι κ. 8 - 10 βρισκόταν, πριν μεταφερθεί στο Μουσείο, στον αυλόγυρο της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου (Ροτόντα), όπου συγκεντρώνονταν άλλοτε διάφορα γλυπτά, που βρίσκονταν κατά καιρούς τυχαία ή σε ανασκαφές οικοπέδων της Θεσσαλονίκης. Από την πόλη λοιπόν πρέπει να προέρχεται και το γλυπτό μας, αλλά ή ακριβής προέλευσή του δεν αναφέρεται στο εύρετήριο. Το γλυπτό έχει αριθμό Ρ 141 και είναι από μάρμαρο χοντρόκοκο, βορειοελλαδίτικο. Το ύψος του είναι 51 εκ.

Πρόκειται, όπως εύκολα αναγνωρίζει κανείς, για τα σκέλη ενός ανδρικού αγάλματος θωρακοφόρου που σώζονται από το μέσο περίπου των μηρών ως τα γόνατα. Τους μηρούς σκεπάζει ο χιτωνίσκος, από τον οποίο σώζεται μόνον το κατώτερο τμήμα του. Από τα σκέλη, το αριστερό ελαφρά λυγισμένο στο γόνατο, έρχόταν άνετο προς τα πίσω. Το δεξιό, το στάσιμο δηλ. σκέλος, κολλᾷ στο σωζόμενο τμήμα του πάνω σε ένα στήριγμα, που βρίσκεται πλάγια και πίσω από αυτό και που έχει τη μορφή ενός κουτσουρεμένου κορμού δένδρου.

Το θραῦσμα του αγάλματος της Ροτόντας ανήκει ἄσφαλως σε ανδριάντα θωρακο-

φόρου, όπως μας δείχνει μια πρόχειρη σύγκριση με άκέραια σωζόμενα αγάλματα θωρακοφόρων²³. Για την περίεργη όμως διαμόρφωση του επάνω μισού του θραύσματος δεν υπάρχει, όσο ξέρω, κανένα παράλληλο στη σειρά των θωρακοφόρων που μας σώζονται. Όπως βλέπουμε στις Εί κ. 8 - 10 και στους Πί ν. 11 - 12, το θραύσμα σε ένα ορισμένο ύψος των σκελών, στη μέση περίπου των μηρών, είναι οριζόντια κομμένο γύρω γύρω αφήνοντας στο μέσο έναν καλοδουλεμένο όγκο μαρμάρου. Το ξέαρμα αυτό, τραπεζιοειδές σε τομή, έχει ύψος 22 εκ. Στην πίσω πλευρά του παρουσιάζει ένα βαθύ, ελαφρά σφηνοειδές κάθετο λάξευμα και στις άλλες πλευρές τέσσερις σφηνοειδείς αύλακες, δύο στην μπροστινή και από μία στις πλάγιες. Πρέπει να σημειωθεί ότι η περίεργη αυτή διαμόρφωση στο πάνω μέρος του θραύσματος είναι σύγχρονη με την εργασία του υπόλοιπου γλυπτού και δεν ανάγεται, όπως ίσως θα μπορούσε να υποπτευθεί κανείς, σε μια μεταγενέστερη εποχή που ξαναχρησιμοποιήθηκε το γλυπτό σε δεύτερη χρήση. Η εργασία στις πλευρές του ξέαρματος και τα ίχνη των εργαλείων επαναλαμβάνονται όμοια ακριβώς στο κάτω μέρος, στις πτυχές του χιτωνίσκου και τον κορμό του δένδρου.

Δύο τομές του τραπεζιοειδούς ξέαρματος, στη βάση του και στο πάνω μέρος του, έχουμε στο σχέδιο της Εί κ. 10.1. Με τη χοντρή γραμμή δηλώνεται η τομή στη βάση, ενώ με τη διακεκομμένη ή τομή στο πάνω μέρος. Το σχέδιο μας δείχνει ότι οι πλάγιες πλευρές του ξέαρματος δεν είναι επίπεδες. Με ιδιαίτερη επιμέλεια είναι δουλεμένες η μπροστινή και οι πλάγιες, ενώ η πίσω (πρβλ. Πί ν. 11.2 και σχέδιο Εί κ. 10.2), που χωρίζεται σε δύο τμήματα από το βαθύ κάθετο λάξευμα, είναι χοντροδουλεμένη. Τα τμήματα αυτής της πλευράς δεν είναι κάθετα στον άξονα του μέσου, αλλά συγκλίνουν ελαφρά προς τα πίσω. Προς τα πίσω συγκλίνουν επίσης και οι πλάγιες πλευρές του ξέαρματος.

Η μπροστινή πλευρά του ξέαρματος (Πί ν. 11.1 και σχέδιο Εί κ. 8.1), μήκους 36 εκ., παρουσιάζει λίγο πιο πάνω από το μέσο του ύψους της δύο αύλακες οριζόντιες, που κατευθύνονται προς τον άξονα του μέσου. Ός προς τη μορφή και την τομή τους είναι ακριβώς όμοιες με τις αύλακες του σκέλους της Αθηνάς Medici που περιγράψαμε. Ευρύτερες στην αρχή τους στενεύουν προοδευτικά προς το πέρας τους και έχουν τομή σχήματος ανοιχτής χελιδονοουράς. Ο πυθμένας και τα τοιχώματά τους είναι λεία. Ίδια μορφή και τομή έχουν επίσης και οι αύλακες των πλαγίων πλευρών, της δεξιάς (Πί ν. 12.1 και σχέδιο της Εί κ. 9.1) και της αριστερής (Πί ν. 12.2 και σχέδιο Εί κ. 9.2). Οι αύλακες των πλαγίων πλευρών έχουν κατεύθυνση προς την μπροστινή πλευρά²⁴.

Οι ιδιορρυθμίες που παρουσιάζει το ξέαρμα του θραύσματος της Ροτόντας έρμηνεύονται σύμφωνα με όσα αναφέραμε παραπάνω μιλώντας για την αναπαράσταση του ακρολίου της Αθηνάς Medici. Σχετίζονται ασφαλώς με μιαν ακρολιθική κατασκευή, που μπορεί να αναπαρασταθεί γραφικά κατά τον ίδιον ακριβώς τρόπο. Τις λεπτομέρειες της κατασκευής μας δίνει η αναπαράσταση Εί κ. 11. Το τραπεζιοειδές ξέαρμα αποτελεί τη βάση, επάνω στην οποία πατούσε ο κάναβος του αγάλματος. Το ξύλο του κανάβου, με τραπεζιοειδή τομή και με διαστάσεις πλάτους και πάχους ίδιες με τις διαστάσεις του ξέαρματος, στερεωνόταν πάνω στο ξέαρμα με τη βοήθεια ενός έμβολου που έμπαινε στο λάξευμα της πίσω πλευράς. Το έμβολο αυτό με το να είναι κάπως πλατύτερο στο κάτω του μέρος έωννε τον κάναβο με τη μαρμαρίνη βάση του κατά τέτοιον τρόπο, ώστε

καὶ ἡ παραμικρὴ μετακίνηση τοῦ κανάβου ἀπὸ τῆ θέσης του ἦταν ἀδύνατη. Γιὰ νὰ σφηνωθῇ μέσα στὸ λάξευμα τὸ ξμβολο θὰ κτυπήθηκε ἀπὸ τὴν πίσω πλευρά.

Μὲ τὴ στερέωση τοῦ κανάβου πάνω στὸ μαρμάρινο κάτω μέρος τοῦ ἀγάλματος εἶχε συντελεσθῇ ἡ πρώτη φάση τῆς κατασκευῆς. Ἡ δεύτερη φάση περιελάμβανε τὴν τοποθέτηση καὶ στερέωση μὲ σφηνοειδεῖς πελεκίνους γύρω ἀπὸ τὸν κἀναβο τῶν ξύλινων κομματιῶν τῆς ἐπένδυσης, πάνω στὰ ὅποια εἶχαν σκαλισθῇ οἱ φόρμες καὶ οἱ διάφορες διακοσμητικὲς λεπτομέρειες τοῦ θώρακα. Ὁ θώρακας ἀποτελέστηκε πιθανὸν ἀπὸ τέσσερα κομμάτια, δύο γιὰ τὴν μπροστινὴ πλευρὰ καὶ δύο ἄλλα γιὰ τὶς πλάγιες. Πολὺ πιθανὸν τὰ κομμάτια αὐτὰ νὰ μὴν ἦταν μονοκόμματα ἀπὸ πάνω ὡς κάτω. Ὁ τεχνίτης ἐκμεταλλεζόμενος ὀρισμένους μεταβάσεις καὶ τομῆς, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ κατασκευάσῃ τὸ θώρακα ἀπὸ περισσότερα σὲ ὕψος κομμάτια, ὅπως ἔκανε πιθανότατα στὸ ἀκρόλιθο τῆς Ἀθηνᾶς. Πρόβλημα γιὰ τοὺς ἄρμους ἐνώσεων τῶν ξύλων δὲν ὑπῆρχε, γιατί ὁλόκληρη ἡ κατασκευὴ θὰ σκεπαζόταν ἀπὸ ἔλασμα ἢ στοῦκο. Ἡ προσαρμογὴ τῶν ξύλινων κομματιῶν πάνω στὸν κἀναβο καὶ μεταξύ τους ἀκολούθησε τὴ διαδικασία ποὺ εἶδαμε καὶ στὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς. Ἀπὸ τὰ τέσσερα κομμάτια τοῦ θώρακα, ἐὰν τελικὰ δεχτοῦμε ὅτι δὲν εἶχαμε περισσότερα, τοποθετήθηκαν πρῶτα τὰ δύο κομμάτια τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς. Τὸ δεξιὸ στερεώθηκε στὸ κάτω του μέρος μὲ ἓνα σύνδεσμο, ποὺ σφηνώθηκε στὴ δεξιὰ αὐλακα τοῦ ἐξάρματος καὶ σὲ μιὰ παρόμοια αὐλακα στὸ ἀντίστοιχο ὕψος τοῦ ξύλινου κομματιοῦ. Παρόμοιοι σύνδεσμοι, ποὺ τοποθετήθηκαν ψηλότερα, συνέδεσαν τὸ κομμάτι καὶ μὲ τὸν κἀναβο. Σὲ συνέχεια τοποθετήθηκε καὶ συνδέθηκε μὲ τὴ βάση τοῦ κανάβου καὶ μὲ τὸν κἀναβο τὸ ἀριστερὸ κομμάτι τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς τοῦ θώρακα μὲ συνδέσμους ποὺ πέρασε ὁ τεχνίτης ἀπὸ τὴν πλάγια ἀριστερὴ μεριά. Μετὰ ἀπὸ τὰ ξύλα τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς τοποθετήθηκαν τὰ ξύλα τῶν πλάγιων πλευρῶν. Σύνδεσμοι ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν πίσω πλευρὰ τὰ συνέδεσαν μὲ τὸ ἔξαρμα καὶ τὸν κἀναβο. Ἡ πίσω πλευρὰ δὲ χρειαζόταν ξύλινη ἐπένδυση. Οἱ κύριες φόρμες τοῦ θώρακα θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν χοντρικὰ πάνω στὸν ἴδιο τὸν κἀναβο. Ἐὰν ὅμως δεχτοῦμε ξύλινη ἐπένδυση καὶ σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ, ἡ στερέωση τῶν δύο κομματιῶν ποὺ πιθανότατα θὰ τὴν ἀποτελοῦσαν, θὰ ἔγινε μὲ συνδέσμους ποὺ τοποθετήθηκαν ψηλότερα ἀπὸ τὴν βάση τοῦ κανάβου. Ἐὰν ἡ κατασκευὴ στὴν πίσω πλευρὰ δὲ φαίνεται ἐπιμελημένη, αὐτὸ σχετίζεται ἴσως μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἄγαλμα ποὺ ἀναπαριστοῦμε ὡς ἀκρόλιθο προοριζόταν νὰ στηθῇ μέσα σὲ κόγχη ἢ μπροστὰ ἀπὸ τοῖχο.

Ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ἀκρόλιθου τῆς Ἀθηνᾶς Medici, ἔτσι καὶ στὴν προκεῖμενη ὑπάρχει τὸ πρόβλημα, τί ἐπακολούθησε στὴν τρίτη φάση τῆς κατασκευῆς. Ἐπενδύθηκαν τὰ ξύλινα τμήματα τοῦ ἀγάλματος μὲ ἐλάσματα μετάλλου (ἐπιχρυσωμένου χαλκοῦ), ποὺ θὰ εἶχαν ἴσως ἀνάγλυφες τὶς διάφορες διακοσμητικὲς λεπτομέρειες τοῦ θώρακα, ἢ εἶχαμε μόνο μιὰν ἀπλὴ ἐπάλειψη μὲ λευκοφόρο καὶ σὲ συνέχεια ἐπιχρύσωση τοῦ θώρακα; Τὴ δεύτερη περίπτωσι θεωροῦμε καὶ ἐδῶ ὡς πιθανότερη.

Ὁ ἀνδριάντας τοῦ θωρακοφόρου τῆς Θεσσαλονίκης (Εἰκ. 11) εἰκόνιζε ἴσως ἓνα αὐτοκράτορα ἢ ἓνα μέλος τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας. Ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς ξέρουμε ὅτι ὑπῆρχαν ἀκρόλιθα εἰκονιστικὰ ἀγάλματα αὐτοκρατόρων καὶ προσώπων τῶν οἰκογενειῶν τους²⁵.

3. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Για τις αναπαραστάσεις των δύο ακρολίθων αγαλμάτων της Θεσσαλονίκης που επιχειρήσαμε ενισχυτική είναι η μαρτυρία ορισμένων ξύλινων αγαλμάτων της Δυτικής Τέχνης, που από πολύ παλιά χρησιμοποίησε το ξύλο ως υλικό κατασκευής ολόγλυφων έργων.

Αντίθετα με τα ξύλινα αγάλματα της ρωμανικής και γοτθικής τέχνης, που είναι συνήθως καμωμένα από μονοκόμματα ξύλα, στα μεταγενέστερα χρόνια μερικά μεγάλα και κινημένα αγάλματα κατασκευάζονται από περισσότερα κομμάτια ξύλου, που συγκολλούνται μεταξύ τους και γύρω από έναν εσωτερικό ξύλινο σκελετό. Ολόκληρη ή κατασκευή είναι σε γενικές γραμμές παρόμοια με την κατασκευή των ακρολίθων που αναπαραστήσαμε. Μια συστηματική έρευνα γι' αυτή την τεχνική, που φαίνεται αρκετά παλιά και ευρύτατα διαδομένη, δεν έχει γίνει ως τώρα²⁶, όσο μπόρεσα να ερευνήσω. Τα δύο ωστόσο παραδείγματα που παρουσιάζουμε σε συνέχεια είναι αρκετά να δείξουν την ομοιότητα που υπάρχει μεταξύ των αρχαίων κατασκευών και των νεότερων ξύλινων δυτικών αγαλμάτων, ενισχύοντας έτσι την τεχνική έρμηνεία και τις αναπαραστάσεις των μνημείων που μελετούμε²⁷.

Στόν Πί ν. 13 εικονίζεται ένα άγαλμα Παρθένου στην εκκλησία του 'Αγίου Μαρτίνου στο Wezemaal²⁸. Έχει ύψος 2.08 μ. και είναι έργο του 17/18ου αιώνα. Όπως βλέπει κανείς στη φωτογραφία της πίσω όψης, το άγαλμα είναι κατασκευασμένο από πολλά κομμάτια ξύλου, κολλημένα και σε μερικά σημεία καρφωμένα πάνω στον εσωτερικό σκελετό. Το ξύλο είναι βελανιδιά. Οι εξωτερικές επιφάνειες είναι κατάλληλα προετοιμασμένες για να δεχτούν χρώματα. Παρόμοια κατασκευή έχουμε επίσης και στο άγαλμα του Ευαγγελιστή Λουκά στην εκκλησία του 'Αγίου Πέτρου στο Jette²⁹ (Πί ν. 14). Τα κομμάτια από τα όποια αποτελείται είναι από ξύλο φλαμουριάς (;). Το άγαλμα, ύψους 1.88 μ., είναι έργο του 18ου αιώνα.

Οι κατασκευές των ξύλινων αγαλμάτων της Δυτικής Τέχνης θα μπορούσαν να θεωρηθούν αποφασιστικά δεδομένα για τις αναπαραστάσεις των δύο ακρολίθων αγαλμάτων της Θεσσαλονίκης που επιχειρήσαμε παραπάνω. Στις αναπαραστάσεις μας ωστόσο υπάρχουν ορισμένες λεπτομέρειες που πρέπει να ερευνηθούν πιο διεξοδικά. Γνωστοί έμπειροι τεχνίτες του ξύλου και του μαρμάρου, με τους οποίους είχα την ευκαιρία να συζητήσω, με διαφώτισαν σε πολλά ζητήματα.

Ο κ. Ν. Σκαρής, άριστος γνώστης της αρχαίας αλλά και της σύγχρονης μαρμαροτεχνικής, συμφώνησε με το συμπέρασμά μας ότι τα μαρμάρινα υπολείμματα της Αθηνάς και του θωρακοφόρου της Θεσσαλονίκης αποκλείεται να συνδέονταν με συνεχόμενα μαρμάρινα κομμάτια. Αναγκαστικά λοιπόν πρέπει να συμπεράνουμε ότι το υπόλοιπο τμήμα των αγαλμάτων ήταν ξύλινο. Την άποψη αυτή άλλωστε υποστηρίζει η παρουσία ενός συστήματος συνδέσεων, που είναι χαρακτηριστικό για ξύλινες κατασκευές.

Τα «περαστά τρέσα» ή «κλειδιά» είναι γνωστά ήδη από τις ξύλινες κατασκευές της αρχαιότητας που μας έχουν σωθεί³⁰. Αναφέρονται επίσης στις γραπτές πηγές, από τις οποίες μαθαίνουμε και τους σχετικούς αρχαίους όρους. Ο Ήρων ο Αλεξανδρεύς περιγράφει αναλυτικά το *ἰ σ ό φ α ρ δ ο κ λ ε ι δ ῖ* και τον *π ο τ α μ ό* του. Ο ποταμός ονομάζεται *σωλήν πελεκινοειδής* ή απλώς *πελεκίνος*³¹ ή *θῆλυσ πελεκινοειδής σωλήν*³²

ἢ *θηλὺς πελεκίνος*³³ καὶ τὸ κλειδί *ἄρρην* (*πελεκινοειδὴς σωλὴν*)³⁴ ἢ *ἄρρην πελεκίνος*³⁵. Ὁ ὅρος *σωλὴν* ἀναφέρεται ἤδη στὶς ἀττικὲς ἐπιγραφὰς τοῦ 4ου αἰ.³⁶ Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις πρόκειται, ὅπως φαίνεται, γιὰ ἰσόφαρδα κλειδιά. Οἱ σφηνοειδεῖς πελεκίνοι πάντως ποὺ συμπεράναμε ἀπὸ τὶς αὐλακες (σωλῆνες) τῶν ὑπολειμμάτων τῶν δύο ἀκρολίθων τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοὺς ὁποίους θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε «διπλὰ στενόφαρδα κλειδιά», εἶναι ἄγνωστοι, ὅσο μπόρεσα νὰ ἐρευνήσω, στὴν ἀρχαία ξυλουργικὴ. Οὐτε στὶς γραπτὲς πηγὲς βρίσκεται καμιά σχετικὴ ἀναφορά τοὺς³⁷. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοὺς ἔχουμε μόνον τὶς μαρτυρίες τῶν μνημείων.

Μιὰν ἀντίρρηση, ποὺ ἔχει καθένας ποὺ ξέρεي ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ξύλου, μοῦ πρόβαλε ὁ γλύπτης κ. Στ. Τριάντης : οἱ ξύλινοι σφηνοειδεῖς πελεκίνοι ποὺ συμπεράναμε θὰ ἦταν δυνατόν, κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθῆκες, νὰ διασταλοῦν καὶ νὰ σπάσουν ἔτσι τὰ τοιχώματα τῶν αὐλάκων ἢ ἀκόμα καὶ νὰ ἀνοίξουν τὸ μάρμαρο. Ὁ γνωστὸς ὅμως ξυλογλύπτης κ. Θ. Νομικός, μὲ τὸν ὁποῖο συζήτησα τὸ πρόβλημα, μοῦ ἀπέκλεισε αὐτὴ τὴν περίπτωση.

Πρὶν ὥστόσο παρουσιάσουμε τὶς ἀπόψεις τοῦ κ. Νομικοῦ πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση τῶν διαστολῶν τῶν ξύλων ὑπῆρχαν ὅλες οἱ ἀπαραίτητες προϋποθέσεις. Τὰ ἀκρόλιθα ἀγάλματα ἦταν στημένα πάντοτε σὲ κλειστοὺς στεγασμένους χώρους, ἐνῶ παράλληλα τὰ προφυλακτικὰ μέτρα ποὺ λαμβάνονταν ἐξασφάλιζαν τὰ ξύλα ἀπὸ τὴν ὑγρασία καὶ τὶς ἀτμοσφαιρικὲς μεταβολές. Οἱ σύνδεσμοι ἐξάλλου ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ σκληρὸ ὁπωσδήποτε ξύλο, π.χ. πουρνάρι, ποὺ ἀκόμα καὶ κάτω ἀπὸ τὶς δυσμενέστερες συνθῆκες ἐπιδέχεται ἐλάχιστες, σχεδὸν ἀνεπαίσθητες, διαστολές. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση ἡ διαστολὴ δὲν θὰ εἶχε δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις γιὰ τὴν κατασκευὴ γιὰ δύο λόγους : πρῶτον, γιατί οἱ σύνδεσμοι δὲν θὰ περνοῦσαν ἐντελῶς ἐφαρμοστὰ μέσα στὶς αὐλακες καὶ δεύτερον, γιατί σὲ περίπτωση διαστολῆς ὁ σύνδεσμος θὰ διαστελλόταν πρὸς τὸ εὐρύτερο τμῆμα του, πρὸς τὴ βάση του δηλ., ἔτσι ὥστε τὸ πολὺ ἢ ἀρχὴ του μόνο νὰ πεταγόταν λίγα χιλιοστὰ ἐξω ἀπὸ τὴν αὐλακα. Ἐάν ὅμως ὁ τεχνίτης προβλέποντας κάτι τέτοιο ἔκανε τὸ σύνδεσμο κατὰ τι μικρότερο σὲ μῆκος ἀπὸ τὴν αὐλακα, θὰ ἐξουδετέρωνε καὶ αὐτὲς ἀκόμα τὶς ἀνεπαίσθητες διαστολές. Τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς ὀφείλω στοὺς κυρίους Σ. Μπαλτογιάννη καὶ Θ. Νομικό.

Ὁ κ. Νομικός μὲ ἔκαμε νὰ προσέξω καὶ μιὰν ἄλλη λεπτομέρεια τῶν αὐλάκων, συγκεκριμένα τὴ μικρὴ κλίση τῶν τοιχωμάτων τοὺς. Ὁ τεχνίτης τοῦ ξύλου ξέρει ὅτι οἱ πλάγιες πλευρὲς τοῦ περαστοῦ τρέσου (κλειδιοῦ) πρέπει νὰ ἔχουν μικρὴ κλίση. Ἐτσι τὸ κλειδί σφίγγει μέσα στὸν ποταμὸ καὶ δὲν σπάει. Ἡ κλίση τῶν πλαγίων τοιχωμάτων τῶν αὐλάκων στὰ μαρμάρινα θραύσματα τῶν ἀγαλμάτων τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι, ὅπως μὲ ἐβεβαίωσε ὁ κ. Νομικός, ἄριστα ὑπολογισμένη γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ἐνὸς ξύλινου περαστοῦ τρέσου.

Τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ σφηνοειδεῖς πελεκίνοι ποὺ περνοῦσαν μέσα στὶς αὐλακες τῶν μαρμάρινων τμημάτων τῶν ἀγαλμάτων τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ξύλινοι ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ὀρισμένα ἄλλα στοιχεῖα:

Σὲ διάφορα σημεῖα στὴν πίσω καὶ στὶς πλάγιες πλευρὲς τοῦ σκέλους τῆς Ἀθηνᾶς διακρίνονται εὐκρινέστατα ἴχνη ἀπὸ παχὺ κόκκινο χρῶμα. Ὑπολείμματα ἀπὸ τὸ ἴδιο χρῶμα σώζονται ἐπίσης μέσα στὶς αὐλακες καὶ μάλιστα πρὸς τὰ χεῖλη τοὺς. Ἀς σημειωθῇ, τέλος, ὅτι μὲ τὸ ἴδιο χρῶμα ἔχουν τραβηχτὴ δυὸ παχιὲς παράλληλες γραμμὲς ἀπὸ τὴ μιὰ

καὶ τὴν ἄλλη μεριά τοῦ τόρμου στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ σκέλους (Π ί ν . 8.1). Ἡ θέση τοὺς στὰ χεῖλη τοῦ τόρμου δείχνει ὅτι μ' αὐτὲς ὁρίστηκαν οἱ διαστάσεις τοῦ τόρμου, πρόκειται δηλ. γιὰ σημάδια τοῦ τεχνίτη.

Οἱ γραμμὲς αὐτές, οἱ « ὁδηγοί », ὅπως λέμε σήμερα, πρέπει νὰ ἔχουν γραφῇ μὲ μ ί λ - τ ο³⁸, ἂν βασιστοῦμε στὶς σχετικὲς πληροφορίες τῶν ἀρχαίων πηγῶν. Σύμφωνα μὲ αὐτὲς ἡ μ ί λ τ ο ς ἦταν τὸ χρῶμα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ τεχνίτες γιὰ τὴ γραφὴ διαφόρων σημείων βοηθητικῶν κατὰ τὴν κατεργασία τοῦ ξύλου³⁹ καὶ τοῦ λίθου ἢ ἀκόμα κατὰ τὴν τοποθέτηση τῶν λίθων⁴⁰. Τὶς γνώσεις μας συμπληρώνουν οἱ μαρτυρίες ὁρισμένων μνημείων⁴¹. Οἱ ὁδηγοὶ στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ σκέλους τῆς Ἀθηνᾶς, ποὺ τραβήχτηκαν μὲ τὴ βοήθεια τοῦ κ α ν ὄ ν α⁴², ἀποτελοῦν, ὅσο ξέρω, ἓνα ἀπὸ τὰ διδακτικότερα σχετικὰ παραδείγματα.

Μιὰ σύγκριση τῶν γραμμῶν αὐτῶν μὲ τὰ ὑπολείμματα τοῦ κόκκινου χρώματος ποὺ σώζονται σὲ διάφορα ἄλλα σημεῖα στὴν πίσω καὶ τὶς πλάγιες πλευρὲς τοῦ σκέλους, ἰδιαίτερα μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὶς αὐλακες, δείχνει ὅτι καὶ ἐδῶ πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸ ἴδιο χρῶμα. Τὰ ἴχνη αὐτὰ προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ τοὺς συνδέσμους καὶ τὰ τμήματα τοῦ ἀγάλματος ποὺ συνέχονταν κατὰ τὶς πλευρὲς αὐτές. Στὴν περίπτωσιν ποὺ αὐτὰ ἦταν ἀπὸ μάρμαρο, ἡ παρουσία τοῦ χρώματος παραμένει ἀνεξήγητη. Ἀντίθετα στὴν περίπτωσιν τοῦ ξύλου μποροῦμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε ὅχι μόνον τὶς πληροφορίες τῶν πηγῶν γιὰ τὸ βάψιμο⁴³ τῶν ξύλων μὲ μίλτο καὶ μάλιστα τῶν ξύλινων ἀγαλμάτων (οἱ λατινικὲς πηγὲς ἀναφέρουν *minium*, ἓνα συγγενικὸ χρῶμα ὡς πρὸς τὴ χημικὴ του σύστασιν) ἀλλὰ καὶ τὴ μαρτυρία ὁρισμένων μνημείων.

Στὸν παλιότερο ναὸ τῆς Ἀφαίας στὴν Αἶγινα βεβαιώθηκε πρόσφατα ἡ ὕπαρξις ξύλινων δρυφάκτων στὰ μετακτόνια ἀπὸ τὴν παρουσία μιᾶς αὐλακας μὲ τομὴ χειλιδονοουρᾶς, ποὺ ἔχει ἀνοιχθῇ στὸ μέσο τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ ἐπιστυλίου. Μέσα στὴν αὐλακα αὕτη περνοῦσε μιὰ ξύλινη δοκὸς (κλειδί ἰσόφαρδο), βαμμένη μὲ κόκκινο χρῶμα, ὅπως δείχνουν τὰ ὑπολείμματα ποὺ σώζονται στὰ χεῖλη τῆς αὐλακας. Μεταφέρουμε ἐδῶ τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις τοῦ E. L. Schwandner⁴⁴, γιὰ τὸ παράδειγμα τοῦ ἐπιστυλίου τῆς Αἶγινας εἶναι ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ μιὰν ἄλλην ἄποψιν : τὸ λίθινο (πώρινο) αὐτὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος εἶναι τὸ παλιότερο μνημεῖο στὸ ὁποῖο γιὰ τὴ σύνδεσιν λίθου καὶ ξύλου ἐφαρμόζεται ὁ τρόπος ποὺ συμπεράναμε ἀπὸ τὸ σκέλος τοῦ ἀκρολίου τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ σύνδεσιν τοῦ ξύλου μὲ τὸν λίθον γινόταν καὶ ἐδῶ μὲ « τρέσο » περαστὸ μέσα σὲ αὐλακα ποὺ ἔχει λοξὰ τὰ πλάγια τοιχώματά της. « Die Stossfuge », παρατηρεῖ ὁ Schwandner, « zwischen den beiden hintereinander liegenden Tragbalken war auf der Unterseite des Architravs nicht geschlossen. Hier zieht sich über die ganze Länge ein im Querschnitt schwalbenschwanzförmiger Falz hin. Seine Breite entspricht den oben erwähnten, an der Oberkante des Abakus endenden roten Streifen. Nach dem Zuschnitt des Falzes auf der Architravunterseite lässt sich nur annehmen, dass hier ein H o l z b a l k e n⁴⁵ eingelassen war. Wir müssen mit einer Verschränkung der Interkolumnien rechnen. Aus Farbspuren auf der Architravunterseite, und zwar am Rand des Falzes geht hervor, dass der Holzbalken rot bemalt war. Die Rotfärbung an den Kanneluren und Kapitellen erklärt sich demnach auch aus einer Bemalung der senkrechten Verschränkungsbalken, die dicht neben den Säulen aufgestellt waren ».

Ὑπολείμματα ἀπὸ κόκκινο χρῶμα παρατηρήθηκαν ἐπίσης καὶ στὴν πίσω πλευρὰ τῶν μαρμάρινων ὀφθαλμῶν ἀρχαίων πλοίων ποὺ μᾶς σώθηκαν. Τὰ μνημεῖα αὐτά, ἄλλοτε στὸ

Ἐθνικὸ Μουσεῖο ἀριθ. 2674 - 2679 καὶ σήμερα στὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ⁴⁶, στερεώνονταν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ διάφορες ἐνδείξεις, πάνω σὲ ξύλα ποὺ ἦταν βαμμένα μὲ κόκκινο χρῶμα (μίλτο)⁴⁷.

Μιὰ τελευταία ἐνδειξη ὅτι οἱ σφηνοειδεῖς πελεκίνοι τῶν ἀκρολίθων ἀγαλμάτων τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ ξύλο, κερδίζουμε, ὅπως παρατήρησε ὁ Γ. Κιαγιᾶς, ἀπὸ τὸ σύστημα διάταξης τῶν αὐλάκων στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ σκέλους τῆς Ἀθηνᾶς. Στὴν πλευρὰ αὐτὴ ὑπάρχουν, ὅπως ἀναφέραμε, τρεῖς αὐλακες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ὀριζόντια εἶναι μόνον ἡ ἀνώτερη. Οἱ δύο ἄλλες ἔχουν λοξὴ κατεύθυνση, ἡ κατώτερη μάλιστα εἶναι ἔντονα λοξή. Ἡ παρέκκλιση αὐτὴ δικαιολογεῖται μόνον σὲ ξύλινες κατασκευές. Μὲ τὸ λοξὸ δέσιμο ἀποκλείεται, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ περίπτωση ἀποσύνδεσης τῶν ξύλων καὶ ἡ διάλυση τῆς κατασκευῆς.

Τὸ ξύλο εἶναι, ὅπως ξέρουμε, ἓνα ὕλικὸ μὲ πολλὰ μυστικά. Γιὰ μιὰ στέρεη καὶ δυνατὴ κατασκευὴ σημασία ἔχουν, πέρα ἀπὸ τὰ εἶδη τῶν ξύλων ποὺ θὰ χρησιμοποιηθοῦν, ἡ ἡλικία τους, οἱ συνθήκες καὶ ὁ τρόπος τῆς ὑλοτόμησης καὶ τῆς κοπῆς τους, ἡ ἀποξήρανση καὶ ἡ ἐπεξεργασία τους, τὰ μέτρα ποὺ θὰ ληφθοῦν γιὰ τὴν προφύλαξή τους ἀπὸ τίς ἀτμοσφαιρικὲς μεταβολές καί, τέλος, ὅπως μὲ πληροφορεῖ ὁ ξυλογλύπτης κ. Νομικός, ὁ τρόπος συνδυασμοῦ τῶν ξύλων στὴν κατασκευή, ὥστε μὲ τὰ « νερά » τους νὰ ἐξουδετερώσουν τὰ ἴδια τὰ ξύλα τίς διαστολές καὶ τίς κάθε εἶδους διαταράξεις. Ἐὰν ὅλα αὐτὰ εἶναι κοινὰ μυστικά γιὰ τὸν σημερινὸ τεχνίτη, πῶς νὰ τὰ ἀμφισβητήση κανεὶς γιὰ τὸν ἀρχαῖο, ποὺ ὅπως ξέρουμε ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις, θὰ ἦταν καὶ μὲ αὐτὸ τὸ ὕλικὸ περισσότερο ἐξοικειωμένος ἀπὸ τὸν σημερινό;

II. ΑΚΡΟΛΙΘΑ ΑΝΤΙΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ MEDICI

Γιὰ ποιόν λόγο τὸ ἀντίγραφο τῆς Ἀθηνᾶς Medici τῆς Θεσσαλονίκης κατασκευάστηκε ἀκρόλιθο ; Ὑποθέσεις ὅτι τὸ ξύλο χρησιμοποιοῦντο γιὰ λόγους οἰκονομίας⁴⁸ ἢ ὅτι ἡ ξύλινη κατασκευή ἦταν εὐκολώτερη ἀπὸ τὴ μαρμάρινη, δὲν εἶναι διόλου ἱκανοποιητικές, γιὰτὶ ἡ ξύλινη κατασκευή, ποὺ δὲν ἦταν λιγότερο δαπανηρή, ἦταν ἀσφαλῶς περισσότερο πολὺπλοκη. Ἀλλὰ οὐτε καὶ γιὰ ἔλλειψη μαρμάρου μπορεῖ νὰ μιλήσῃ κανεὶς, γιὰτὶ τὸ μάρμαρο, τουλάχιστο στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, δὲν ἦταν ποτὲ σπάνιο, ὅπως σὲ ἄλλες περιοχὲς π.χ. στὴν Αἴγυπτο⁴⁹. Ἀναγκαστικὰ λοιπὸν πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἀντίγραφο κατασκευάστηκε ἀκρόλιθο, γιὰ νὰ δίνη ἔτσι στὸ θεατὴ τὴν ἐντύπωση τῶν ἀκρολίθων καὶ χρυσελεφαντίνων ἀγαλμάτων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος. Ἡ χρησιμοποίησις δύο διαφορετικῶν ὑλικῶν καὶ ἡ ἀπομίμησις τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφάνισις ἐνὸς ἀκρολίθου ἢ χρυσελεφαντίνου ἀγάλματος τῆς κλασικῆς ἐποχῆς ἐγένε, λοιπὸν, συνειδητά. Ἡ ἄποψη αὕτη ἐνισχύεται πραγματικὰ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ἄλλα ἀντίγραφα τοῦ τύπου Medici ἦταν ἀκρόλιθα ἀγάλματα.

Ἀπὸ παλὰ κιόλας ὁ Amelung⁵⁰ εἶχε παρατηρήσει ὅτι ἀπὸ ὀρισμένα μεγάλα, ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, ἀντίγραφα τοῦ τύπου⁵¹ μᾶς σώθηκαν μόνον κεφαλὲς καὶ γυμνὰ μέλη (χέρια καὶ ἄκρα πόδια) μὲ μορφὴ καὶ τεχνικὰ στοιχεῖα περισσότερο κατανοητὰ σὲ ξύλινη καὶ λιγότερο σὲ μαρμάρινη κατασκευή. Τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ἀντίγραφα αὐτὰ ἦταν ἀκρόλιθα πρέπει, νομίζω, νὰ τὸ δεχτοῦμε χωρὶς καμιά ἐπιφύλαξη. Στὴν περίπτωσιν αὕτη περιλαμβάνονται τὸ ἀντίγραφο τοῦ Βατικανοῦ καὶ τὸ ἀντίγραφο ἀπὸ τὴ Villa Adriana, σήμερον στὸ Μουσεῖο τῆς Βιέννης.

Ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο τοῦ Βατικανοῦ, ποὺ βρέθηκε στὰ ἐρεῖπια τοῦ Laurentum στίς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰῶνα, σώζεται μόνον ἡ κεφαλὴ (βλ. παρακάτω Κεφάλαιο III, Κατάλογος ἀριθ. 2) καὶ τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι, ποὺ ταυτίστηκε ἀπὸ τὸν Amelung στίς ἀποθήκες τοῦ Βατικανοῦ⁵². Ἐνα τρίτο κομμάτι, ἕνα δηλ. ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἀκρολίθου ποὺ βρέθηκε μαζί μὲ τὰ παραπάνω μέλη, χάθηκε στὸ μεταξὺ. Ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο τῆς Βιέννης σώζονται ἐπίσης μόνον ἡ κεφαλὴ καὶ τὰ ἄκρα πόδια⁵³. Γιὰ μιὰ ξύλινη, ἀκρολιθικὴ κατασκευή συνηγορεῖ καὶ ἐδῶ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ τὸ στρογγυλεμένο κόψιμο στὸ μετατόπισμα τῶν ἄκρων ποδιῶν, ποὺ παρουσιάζεται παρόμοιο καὶ στὸ σωζόμενο ἄκρο πόδι τοῦ ἀντιγράφου τοῦ Βατικανοῦ. Ἡ κεφαλὴ τῆς Βιέννης εἶναι, ὅπως καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ Βατικανοῦ, λοξὰ κομμένη πάνω ἀπὸ τὴ στεφάνη τοῦ κράνου. Δὲν ἀποκλείεται, ἀφοῦ μάλιστα πρόκειται γιὰ ἀκρόλιθο ἀγαλμα, νὰ ὑπάρχῃ καὶ σ' αὐτὴν, κάτω ἀπὸ τὸ

συμπληρωμένο σήμερα κρανίο, ένα σύστημα σύνδεσης παρόμοιο μ' αυτό που μαρτυρείται για την κεφαλή του Βατικανού⁵⁴.

Μιά δεύτερη κατηγορία στην αντιγραφική παράδοση της 'Αθηνᾶς Medici αποτελούν τὰ αντίγραφα εκείνα στὰ ὁποῖα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεφαλή, τὰ χέρια καὶ τὰ ἄκρα πόδια εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ μάρμαρο, ὡς ξεχωριστὸ κομμάτι, καὶ ὁλόκληρο τὸ δεξιὸ σκέλος, ἐκεῖνο δηλ. τὸ τμήμα τοῦ ἀγάλματος ποὺ καλύπτεται ἀπὸ τὸ χιτῶνα τῆς θεᾶς. Σ' αὐτὴ τὴν ὁμάδα ἀνήκουν τρία ἀντίγραφα: τὸ ἄγαλμα τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ παρουσιάσαμε διεξοδικὰ παραπάνω καὶ δύο ἄλλα μνημεῖα. Ἀπὸ αὐτὰ ἓνα προέρχεται ἀπὸ τὴν Κυρήνη⁵⁵, ἐνῶ τὸ ἄλλο βρίσκεται στὸ Castello Chigi στὴν Ariccia⁵⁶. Ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ ἀντίγραφα τὸ πρῶτο ἦταν, ὅπως εἶδαμε, ἀσφαλῶς ἀκρόλιθο. Τὸ σκέλος τοῦ ἀντιγράφου τῆς Κυρήνης (Π í ν. 15) δὲν παρουσιάζει βέβαια ἴδιες λεπτομέρειες συνδέσεων μὲ τὸ σκέλος τῆς 'Αθηνᾶς τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ ἡ μορφὴ του, ἡ ἐργασία στὶς πλάγιες πλευρὲς καὶ στὴν πίσω καί, τέλος, τὸ εἶδος τῶν τόρμων στὴν πίσω ὄψη, εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴ συνένωσή του μὲ συνεχόμενο μαρμάρينو κομμάτι. Γιὰ τὸ σκέλος τοῦ ἀντιγράφου στὸ Castello Chigi δὲν ξέρουμε λεπτομέρειες, μὰ καὶ εἶναι ἀδημοσίευτο. Εἶναι βέβαια δύσκολο νὰ ὑποστηρίξη κανεὶς ἀνεπιφύλακτα ὅτι τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα προέρχονται ἀπὸ ἀκρόλιθα ἀγάλματα. Γιὰ τὸ σκέλος τῆς Κυρήνης τουλάχιστο θὰ πρέπει νὰ εἵμαστε ἐπιφυλακτικοί⁵⁷. Δὲν εἶναι ὥστόσο περιέργο ὅτι ἀπὸ ὁλόκληρα τὰ δύο αὐτὰ ἀγάλματα σώθηκε μόνον ἐκεῖνο τὸ τμήμα τους ποὺ εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ μάρμαρο στὸ ἀκρόλιθο τῆς Θεσσαλονίκης;

Ὑπάρχει, τέλος, μιά τρίτη ὁμάδα ἀντιγράφων τοῦ τύπου Medici, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μᾶς σώθηκαν μόνον οἱ κεφαλές. Ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα αὐτὰ δὲν εἶναι γνωστὰ οὔτε σώματα οὔτε ἄκρα μέλη. Μετὰ ἀπὸ ὅσα ἀναφέραμε παραπάνω, τὸ πρᾶγμα παύει νὰ εἶναι περιέργο. Δύο κεφαλὲς ἀντιγράφων αὐτῆς τῆς κατηγορίας, συγκεκριμένα οἱ κεφαλὲς Carpegna (Π í ν. 16. 1) καὶ Ἐφέσου (Π í ν. 16. 2) (βλ. παρακάτω Κεφάλαιο III, Κατάλογος ἀριθ. 1 καὶ 3) εἶναι χωρὶς κρανίο, μιά ἰδιορρυθμία ποὺ χαρακτηρίζει ἐπίσης καὶ τὴν κεφαλή τοῦ ἀκρόλιθου ἀντιγράφου τοῦ Βατικανοῦ (βλ. Κεφάλαιο III, Κατάλογος ἀριθ. 2). Τὸ πᾶν μέρος τῶν τριῶν αὐτῶν κεφαλῶν εἶναι λοξὰ κομμένο καὶ παρουσιάζει μιὰν αὔλακα, ἴδια σὲ μορφὴ καὶ τομὴ μὲ τὶς αὔλακες τοῦ σκέλους τῆς 'Αθηνᾶς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ μαρμαρίνου τμήματος τοῦ θωρακοφόρου τῆς Ροτόντας. Στὰ ἀγάλματα τῆς Θεσσαλονίκης οἱ αὔλακες σχετίζονται, ὅπως δείξαμε, μὲ τὴ σύνδεση τῶν μαρμαρίνων καὶ ξύλινων τμημάτων τῶν ἀκρολίθων. Ποιὸν σκοπὸ ἐξυπηρετοῦν στὸ πᾶν μέρος τῶν κεφαλῶν Carpegna καὶ Ἐφέσου, δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει πρὸς τὸ παρόν. Οἱ κεφαλὲς αὐτὲς ἀνήκουν σὲ μιὰ σειρὰ κεφαλῶν ποὺ συγκεντρώνονται σὲ Κατάλογο παρακάτω (Κεφ. III), ὅπου θὰ ἐξετασθῇ διεξοδικὰ τὸ τεχνικὸ πρόβλημα ποὺ παρουσιάζουν. Ἦδη ὅμως ἀπὸ τώρα θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξαρτήσουμε ἀπὸ ἀκρολιθικὲς κατασκευὲς τὶς τεχνικὲς ἰδιορρυθμίες τῶν κεφαλῶν Carpegna καὶ Ἐφέσου καὶ νὰ ὑποστηρίξουμε, ἔχοντας ὑπόψη τὶς βεβαιωμένες περιπτώσεις ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ὅτι καὶ οἱ κεφαλὲς αὐτὲς προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ ἀκρόλιθα ἀντίγραφα⁵⁸. Στὴν ἴδια ὁμάδα ὑπάγονται ἴσως, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε τὸ λοξὸ κόψιμο τοῦ κρανίου, καὶ δύο ἄλλες κεφαλὲς τοῦ τύπου Medici, ἡ κεφαλή ποὺ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ φωτογραφίες τοῦ Hartwig⁵⁹ καὶ ἡ κεφαλή τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀριθ. 1572⁶⁰. Ἡ τελευταία κεφαλή ἔχει συμπληρωθῇ στὰ νεώτερα χρόνια. Ποιὸ ὅμως σύστημα σύνδεσης κρύβεται κάτω ἀπὸ τὴ νεώτερη συμπλήρωση δὲν εἶναι γνωστό.

Μετά από τις παραπάνω παρατηρήσεις μπορούμε, νομίζω, να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι μεταξύ των μεγάλων, υπερφυσικού μεγέθους, αντιγράφων της Ἀθηνᾶς Medici ἀρκετά, ἂν ὄχι τὰ περισσότερα, ἦταν ἀκρόλιθα. Ἔτσι, ἔστω καὶ ἂν ἀγνοοῦμε πολλές λεπτομέρειες τῶν καθέκαστα κατασκευῶν, οδηγούμεστε ἀναγκαστικά στο ἐρώτημα: μήπως καὶ τὸ πρωτότυπο τοῦ τύπου Medici ἦταν κατὰ τὴν ἴδια ἢ ἔστω παρόμοια τεχνικὴ κατασκευασμένο, ἀκρόλιθο δηλ. ἢ χρυσελεφάντινο, κάτι ποὺ ὁρισμένοι ἐρευνητὲς εἶχαν ἤδη ἀπὸ παλιότερα ὑποψιαστῆ⁶¹; Ὁ σχετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἀκρόλιθων αντιγράφων τοῦ τύπου κάνει, νομίζω, αὐτὸ τὸ συμπέρασμα πολὺ πιθανό.

Ἐνα τέτοιο συμπέρασμα ὅμως εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό γιὰ τὴν ἐρευνα τοῦ πρωτοτύπου τῆς Ἀθηνᾶς Medici, γιατί ἓνα ἀκρόλιθο ἢ χρυσελεφάντινο ἄγαλμα, στημένο φυσικὰ σὲ στεγασμένο χῶρο, μόνον ὡς λατρευτικὸ ἄγαλμα εἶναι κατανοητό. Ἔτσι ἀποκλείονται ὑποθέσεις, ὅπως π.χ. ὅτι τὸ πρωτότυπο ταυτίζεται μὲ τὴν Ἀθηνᾶ Πρόμαχο τοῦ Φειδία⁶², τὸ χάλκινο κολοσσικὸ ἄγαλμα ποὺ ἦταν στημένο ἀνάμεσα στὰ Προπύλαια καὶ τὸ Ἐρέχθειο, καὶ περιορίζονται οἱ ἀναζητήσεις μας στὸ στενὸ κύκλο τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τοῦ φειδιακοῦ κύκλου.

Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα μόνον μὲ ὑποθέσεις μπορούμε νὰ προχωρήσουμε. Προηγουμένως ὅμως εἶναι ἀπαραίτητο νὰ συνοψίσουμε ὅλες τὶς ἐνδείξεις τῶν αντιγράφων γιὰ τὸ πρωτότυπο καὶ τὸν καλλιτέχνη του:

α) Τὸ πρωτότυπο ἦταν, σύμφωνα μὲ τὰ συμπεράσματα τῆς ἐρευνᾶς μας, λατρευτικὸ ἄγαλμα, ἀκρόλιθο ἢ χρυσελεφάντινο.

β) Ἡ εἰκονιζόμενη θεὰ ἔχει σαφέστατα πολεμικὸ χαρακτήρα⁶³.

γ) Τὸ ἄγαλμα ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς μιὰ δημιουργία ποὺ ξεχωρίζει ὡς σύλληψη καὶ ἐργασία ἀνάμεσα στὶς πλαστικὲς εἰκόνες τῆς θεᾶς στὰ κλασικὰ χρόνια.

δ) Ὁ καλλιτέχνης τοῦ ἔργου ἀνήκει στὸ φειδιακὸ κύκλο, ἂν δὲν πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Φειδίαν. Ἡ πλούσια ἀντιγραφικὴ παράδοση τοῦ τύπου στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια δείχνει ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὸ ἔργο ἀποτελοῦσε ἓνα opus nobile, γιατί συνδεόταν ἀσφαλῶς μὲ ἓνα ὀνομαστὸ ἔργο τοῦ Φειδία ἢ κάποιου μεγάλου μαθητῆ του.

Ἡ ὑπόθεση ἐπομένως ὅτι τὸ ἄγαλμα ταυτίζεται ἴσως μὲ ἓνα λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ Φειδία ἢ κάποιου μαθητῆ του ποὺ ἀναφέρεται στὴ γραπτὴ παράδοση, εἶναι πολὺ πιθανή. Ἐὰν δεχτοῦμε τοῦτο, τότε οἱ περιπτώσεις γιὰ τὴ συσχέτιση τοῦ τύπου μὲ τὸ συγκεκριμένο ἔργο καὶ τὸ ὄνομα ἑνὸς καλλιτέχνη εἶναι πολὺ περιορισμένες. Τὶς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις τὶς συγκεντρώνουν βασικὰ δύο μόνο δημιουργίες: ἡ Ἀθηνᾶ Ἀρεία, ἀκρόλιθο ἄγαλμα τοῦ Φειδία στὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὶς Πλαταιές⁶⁴ καὶ ἡ χρυσελεφάντινη Ἀθηνᾶ στὸ ναὸ τῆς θεᾶς στὴν Ἥλιν, ἔργο τοῦ μαθητῆ καὶ συνεργάτη τοῦ Φειδία, τοῦ Κολώτη⁶⁵. Τὸ ἔργο τοῦ Κολώτη δὲν ἦταν λιγότερο περίφημο ἀπὸ τὶς μεγάλες δημιουργίες τοῦ δασκάλου του καὶ ἡ ἐλληνικὴ παράδοση (Πausanias VI 26.3) τὸ προσγράφει, ὄχι ἀδικαιολόγητα, στὸν ἴδιο τὸν Φειδίαν.

Δὲν εἶναι γνωστὸ πότε ὁ Φειδίας κατασκεύασε τὸ ἀκρόλιθο τῶν Πλαταιῶν. Δὲν ἀποκλείεται τὸ ἔργο αὐτὸ νὰ ἀνάγεται στὴν ὥριμη περίοδο τοῦ καλλιτέχνη, ἂν καὶ ἡ ἐρευνα σήμερα, ἐπικαλούμενη τὴν παρουσία τῶν ζωγραφικῶν παραστάσεων τοῦ Πολυγνώτου στὸν πρόναο τοῦ ναοῦ, τείνει νὰ ἀνεβάσῃ καὶ τὴ χρονολογία τοῦ ἀγάλματος στὴν προπαρθενώνια περίοδο. Ἀντίθετα, ἡ χρονολόγηση τοῦ ἔργου τοῦ Κολώτη μετὰ ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ Παρθένον, στὰ χρόνια δηλ. ποὺ ὁ καλλιτέχνης συνεργαζόταν μὲ τὸν Φειδίαν στὴν κατασκευὴ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Δία στὴν Ὀλυμπία, εἶναι πολὺ πιθανή, σχεδὸν

σίγουρη. Έτσι ή χρονολογία τοῦ πρωτοτύπου τῆς Ἀθηνᾶς Medici, πού ὅπως φαίνεται ἐξαρτᾶται ἀπό τήν Ἀθηνᾶ Παρθένου⁶⁶, συνηγορεῖ γιά τή συσχέτιση τοῦ τύπου περισσότερο μέ τὸ μαθητὴ παρά μέ τὸ δάσκαλο⁶⁷. Γιά τὴν ἀπόδοση τοῦ ἔργου στοῦ μαθητὴ βοηθητικά εἶναι ἴσως καὶ ὀρισμένα στυλιστικά στοιχεῖα, ὅπως π.χ. ἡ πληθώρα καὶ ἡ βαρύτητα τῶν μοτίβων τῶν ἐνδυμάτων, πού εἶναι κάπως διαφορετικά ἀπὸ αὐτὰ πού χαρακτηρίζουν βέβαια ἔργα τοῦ Φειδία, ὅπως λ.χ. τὴν Ἀθηνᾶ Παρθένου. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντιγραφικὴ παράδοση τῆς κεφαλῆς καὶ ἰδιαίτερα τοῦ προσώπου, ἐὰν θεωρηθῇ ἀξιόπιστη, μᾶς ὁδηγεῖ περισσότερο πρὸς ἓνα μεταφειδιακὸ καλλιτέχνη⁶⁸.

Ἡ ἴσχνή ἐπιχειρηματολογία πού ἀναπτύξαμε δὲν πρέπει κατὰ κανένα τρόπο νὰ θεωρηθῇ ὅτι λύνει τὸ πρόβλημα τοῦ καλλιτέχνη τῆς Ἀθηνᾶς Medici. Πραγματικά, εἶναι δύσκολο νὰ παραβλέψῃ κανεὶς τὴ συγγένεια τοῦ τύπου μέ ὀρισμένες ἄλλες δημιουργίες τοῦ Φειδία, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ Ἀμαζόνα, καὶ τὴ στενὴ σχέση του μέ μερικὰ ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενώνα, ὅπου ἡ παρουσία τοῦ μεγάλου πλάστη θεωρεῖται σήμερα ἀναμφισβήτητη. Ἀλλὰ καὶ γιά τὴ συσχέτιση τοῦ τύπου μέ τὸν Κολῶτη μάταια θὰ ἀναζητούσαμε στὰ ἀντίγραφα κάποιο ἐξωτερικὸ στήριγμα. Τὰ ἀντίγραφα τῆς Ἀθηνᾶς Medici δὲ μᾶς δίνουν καμιά ἐνδειξη γιά τὸ τόσο χαρακτηριστικὸ διακριτικὸ (*Attribut*) τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ἡλιδας, τὸν ἀλεκτρυόνα, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Παυσανία VI 26.3 *πεποίηται... ἐπὶ τῷ κρᾶνει*.

Στὴν ἀναπαράσταση τοῦ διακόσμου τοῦ κράνους τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Θεσσαλονίκης (Εἰκ. 4-5, ὅπου παρουσιάζεται ἡ κεφαλὴ μεταρρυθμισμένη ἤδη σὲ πορτραῖτο τῆς Ἰουλίας Δόμνας) τὰ μυθικὰ τέρατα κάτω ἀπὸ τὰ τρία λοφία⁶⁹ εἶναι ὑποθετικὰ σχεδιασμένα κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ κράνους τῆς Παρθένου. Ἐνας ἀλεκτρυὼν πάντως εὐκόλα θὰ μποροῦσε νὰ βρῇ θέση στὸν πλούσιο ἐπίθετο διάκοσμο τοῦ κράνους τῆς Ἀθηνᾶς αὐτοῦ τοῦ τύπου⁷⁰, ἔστω καὶ ἂν στὸ κράνος τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Θεσσαλονίκης δύο μικρὲς κοιλότητες μπροστὰ καὶ λοξὰ κάπως ἀπὸ τὴ βάση τοῦ κεντρικοῦ λοφίου⁷¹ μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ ἀναπαραστήσουμε τὸ ὑποστήριγμά του διαφορετικά. Ὁ Πελεκίδης⁷² σκέφτηκε τὴ μορφὴ μιᾶς σφίγγας, συμπλήρωση πού φαίνεται πολὺ πιθανή. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ ὡστόσο δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ πρωτότυπο.

Τὸ πρόβλημα τοῦ καλλιτέχνη τῆς Ἀθηνᾶς Medici περιπλέκεται ἀκόμα περισσότερο, γιὰτὶ καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἡλιδας εἰκόνιζε πιθανότατα, ὅπως καὶ τὸ ἄγαλμα τῶν Πλαταιῶν, μιὰ πολεμικὴ Ἀθηνᾶ. Ἐτσι ἐρμηνεύεται, ἀπὸ τὸν Παυσανία τουλάχιστον, ἡ παρουσία τοῦ ἀλεκτρυόνα στὸ κράνος *ὅτι προχειρότατα ἔχουσιν ἐς μάχας οἱ ἀλεκτρυόνες*. Ἡ συζήτηση λοιπὸν γιά τὸν καλλιτέχνη τοῦ ἀγάλματος καὶ γιά τὴν ταύτιση τοῦ τύπου μέ ἓνα ἀπὸ τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα τοῦ φειδιακοῦ κύκλου πού ἀναφέραμε, δὲν εἶναι δυνατό μέ βάση τὰ σημερινὰ δεδομένα νὰ καταλήξῃ σὲ συγκεκριμένα συμπεράσματα.

III. ΣΦΗΝΟΕΙΔΕΙΣ ΠΕΛΕΚΙΝΟΙ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οἱ αὐλακες ποὺ σώζονται στὰ μαρμάρινα ὑπολείμματα τῶν δύο ἀκρολίθων ἀγαλμάτων τῆς Θεσσαλονίκης μᾶς ἐπιτρέπουν, ὅπως εἶδαμε, νὰ συμπεράνουμε ἕναν τύπο συνδέσμων, τοὺς σφηνοειδεῖς πελεκίνους, ὅπως τοὺς ὀνομάσαμε⁷³, ποὺ δὲν εἶχαν παρατηρηθῇ ὡς τώρα στὴν ἀρχαία μαρμαροπλαστική. Οἱ σύνδεσμοι αὐτοὶ στὰ ἀγάλματα ποὺ ἀναφέραμε ἦταν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ πολλὰς ἐνδείξεις, ξύλινοι. Γενικότερα ὅμως συμπεράσματα γιὰ τὸν τύπο τῶν συνδέσμων δὲν εἶναι δυνατό νὰ διατυπωθοῦν μὲ βάση μόνον τὰ δύο ἀγάλματα ποὺ ἐξετάσαμε. Προσπαθήσαμε λοιπὸν νὰ συγκεντρώσουμε ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα μνημεῖα μὲ παρόμοιες λεπτομέρειες συνδέσεων, γιὰ νὰ συζητήσουμε σὲ συνέχεια διεξοδικότερα τὰ προβλήματα τους.

Ὁ Κατάλογος ποὺ ἀκολουθεῖ κάθε ἄλλο παρὰ πλήρης μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι στίς σχετικὲς δημοσιεύσεις τὰ τεχνικὰ στοιχεῖα τῶν μνημείων ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν περιγράφονται συνήθως πολὺ σύντομα καὶ μὲ ἀρκετὴ ἀσάφεια. Ἀπὸ τὰ μνημεῖα τοῦ Καταλόγου τὰ περισσότερα εἶναι κεφαλὲς χωρὶς κρανία⁷⁴, ποὺ στὴν ἐπάνω τους πλευρά, ποὺ εἶναι πάντοτε λοξὰ κομμένη, παρουσιάζουν μιὰν ἢ περισσότερες αὐλακες, ὅμοιες μ' αὐτὲς ποὺ παρατηρήθηκαν στὰ μαρμάρινα κομμάτια τῶν ἀκρολίθων τῆς Θεσσαλονίκης.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

1. Κεφαλὴ Ἀθηνᾶς Medici (ἡ λεγόμενη κεφαλὴ Carpegna), Μουσεῖο Θερμῶν⁷⁵ (Πί ν. 16.1).

Ἡ ἐπάνω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς (Amelung, ÖJh. 11, 1908, 170 κέ. Εἰκ. 59) εἶναι λεία μὲ μερικὰ κτυπήματα βελονιοῦ ἐδῶ καὶ κεῖ καὶ μὲ μιὰν αὐλακα, λοξὰ ἀνοιγμένη ἀπὸ τὸ πίσω ἀριστερὸ τμήμα τοῦ κρανίου. Στὸ μέσο περίπου τῆς λοξὰ κομμένης ἐπάνω πλευρᾶς καὶ μέσα στὴν αὐλακα ὑπάρχει μιὰ ὀπὴ βάθους 8 ἐκ. καὶ διαμέτρου 3 ἐκ. Οἱ διαστάσεις τῆς αὐλακας, κατὰ τὸν Amelung, εἶναι : μῆκος 27 ἐκ., βάθος 6 ἐκ., πλάτος στὰ χεῖλη 3 ἐκ., πλάτος στὸν πυθμένα 4 ἐκ.

2. Κεφαλή Ἀθηνᾶς Medici, Μουσείο Βατικανού⁷⁶.

Ἡ κεφαλή εἶναι σήμερα συμπληρωμένη, ἀλλὰ τὸ κόσμιμο στὸ κρανίον παρουσίαζε αὐλακα ἴδια μ' αὐτὴν ποὺ σώζεται στὴν ἐπάνω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς Carpegna, ὅπως σημειώνει ὁ Amelung, ÖJh. 11, 1908, 173 κέ. Γιὰ τὴν τεχνικὴ αὐτὴ λεπτομέρεια μᾶς πληροφοροῦν ὁ Fagan (πρβλ. Amelung ὁ.π.), ποὺ βρῆκε τὴν κεφαλή μαζί μὲ ἓνα χέρι καὶ ἓνα ἄκρο πόδι τοῦ ἴδιου ἀγάλματος στὰ ἐρείπια τοῦ Laurentum στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα : « *Sopra la testa vi é un canale, forse adattato per l'incassatura dell'elmo* ». Τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι τοῦ ἀγάλματος ἀναγνωρίστηκε ἄρκετὰ χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὸν Amelung, RM. 40,1925,138 στὶς ἀποθῆκες τοῦ Βατικανοῦ (G. Kaschnitz-Weinberg, *Sculture del Magazzino del Museo Vaticano* (1937), 161 ἀριθ. 347, πίν. 67).

3. Κεφαλή Ἀθηνᾶς Medici ἀπὸ τὴν Ἑφεσο, Ρώμη⁷⁷ (Πί ν. 16.2).

Στὴν ἐπάνω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς (G. Libertini, RM. 40,1925,125 κέ. Εἰκ. 1) ὑπάρχει μιὰ αὐλακα πού, ὅπως καὶ στὶς προηγούμενες περιπτώσεις, δὲ βρίσκεται στὸν ἄξονα τῆς κεφαλῆς, ἀλλὰ λοξά, ὅπως σημειώνει ὁ Libertini ὁ.π. : « *un canale. . . non perfettamente orientato con la linea del naso, ma un po' divergente verso destra* ». Ἐχει μῆκος 21 ἐκ. καὶ βάθος 8 ἐκ. Στὴν κεφαλή παρατηρήθηκαν ἵχνη ἀπὸ κόκκινο χρῶμα, ὅπως ἀναφέρει ὁ Libertini ὁ.π. 130 : « *il marmo, il quale in alcune parti, ad esempio nella chioma che usciva dall' elmo, conserva tuttora tracce di quel color rosso* ».

4. Κεφαλή Ἀθηνᾶς, Μουσείο Ἀκρόπολης 2338⁷⁸.

Σώζεται τὸ δεξιὸ ἡμίτομο τῆς κεφαλῆς. Στὴν ἐπάνω πλευρά, ποὺ εἶναι κτυπημένη μὲ τὸ βελόνι, σώζεται τμῆμα ἀπὸ μιὰ λοξὴ σφηνοειδῆ αὐλακα. Στὴν περιφέρεια τῆς κομμένης ἐπάνω πλευρᾶς σχηματίζεται ἓνας ἀναβαθμός. Ἀπὸ τὸ κράνος τῆς θεᾶς σώζεται ἓνα μικρὸ τμῆμα τοῦ ἐπαυχενίου καὶ ἡ ἀναδίπλωση τῆς ἐσωτερικῆς ἐπένδυσης τοῦ κράνους πάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ κρόταφο. Ἡ κεφαλή παρουσιάζει στίλβωση στὰ τμήματα ἐκεῖνα τοῦ προσώπου ποὺ ἡ ἐπιδερμίδα δὲν ἔχει ἀλλοιωθῇ. Μέγεθος, εἶδος τοῦ μαρμάρου καὶ ἐργασία σχετίζονται τὴν κεφαλή μὲ τὴν κεφαλή τοῦ ἴδιου Μουσείου 2344 (βλ. παρακάτω, Κατάλογος ἀριθ. 16).

5. Γυναικεία κεφαλή ἀπὸ τὴν Κυρήνη, Βρετανικὸ Μουσείο⁷⁹ (Πί ν. 17 - 18).

Ἡ κεφαλή, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει τὸ κρανίον, σώζεται μὲ τὸ λαιμὸ καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ στήθους. Στὴν ἐπάνω, λοξὰ κομμένη, ἐπιφάνεια ὑπάρχει μιὰ αὐλακα, ποὺ κατευθύνεται λοξὰ ἀπὸ τὸ πίσω δεξιὸ τμῆμα τοῦ κρανίου. Δυὸ παρόμοιες μικρὲς αὐλακες, ποὺ σώζονται ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη μεριά τοῦ μετώπου, σχετίζονται μὲ τὴ συμπλήρωση τῶν προσθετῶν μαλλιών πού, ὅπως δείχνει τὸ περίγραμμά τους, χωρίζονταν στὴ μέση τοῦ μετώπου καὶ ἔρχονταν κυματιστὰ πρὸς τοὺς κροτάφους. Ἡ πίσω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ λαιμοῦ εἶναι χοντροδουλεμένη μὲ τὸ βελόνι. Ἡ κεφαλή, ποὺ ἔχει ἔνθετα μάτια καὶ στίλβωση στὴν ἐπιδερμίδα τοῦ προσώπου, εἶναι ἀσφαλῶς γυναικεία καὶ ὄχι ἀνδρική, ὅπως ὑπέθεσε ὁ Smith, *Catalogue of Sculpture in British Museum II* (1900),

ἀριθ. 1506 Πίν. 25.2. Χαρακτηριστική είναι ή έντονη στροφή πρὸς τὰ ἀριστερά της. Πρόκειται, ὅπως πιστεύουμε, γιὰ ἀντίγραφο ἔργου τοῦ 5ου αἰώνα. Ὑψος μὲ τὸ λαιμὸ 30.5 ἐκ.

6. Κεφαλὴ Ἀθηνᾶς ἀπὸ τῆ Ρώμης (Trastevere), Ny Carlsberg Glyptotek⁸⁰
(Π ί ν. 19 - 20).

Ἀπὸ τὴν κεφαλὴ (Ny Carl. Glypt. 101) λείπει τὸ πίσω μέρος καὶ τὸ κρανίον. Ἡ πίσω πλευρὰ δὲν εἶναι ἐπίπεδη, ἀλλὰ ἐλαφρὰ κυρτή, χοντροδουλεμένη μὲ τὸ βελόνι. Στὴν ἐπάνω πλευρὰ σώζονται δύο σφηνοειδεῖς αὐλακες ποὺ κατευθύνονται λοξὰ ἀπὸ τὰ πλάγια πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἡ δεξιὰ αὐλακα (Α) ἔχει μῆκος 30 ἐκ., ἡ ἀριστερὴ (Β) 13 ἐκ. Στὴν κάθετη πίσω πλευρὰ ὑπάρχει μιὰ τρίτη αὐλακα (Γ) τῆς ἴδιας μορφῆς, ποὺ κατευθύνεται ἐλαφρὰ λοξὰ πρὸς τὰ κάτω. Τὶς τεχνικὲς ἰδιορρυθμίες τῆς κεφαλῆς ποὺ προέρχεται, ὅπως γενικὰ πιστεύεται, ἀπὸ ἀκρόλιθο ἄγαλμα, τὶς περιγράφει ὁ P. Arndt, La Glyptothèque Ny Carlsberg (1896), 68 πίν. 41 - 42 : « La section horizontale de la tête, vue d'en haut, avec ses mortaises, dans lesquelles s'emboîtaient les tenons de la partie supérieure qui la recouvrait, est représentée par cette modeste esquisse (δίνεται ἓνα πρόχειρο σχέδιο). La section verticale postérieure sur laquelle s'appliquait le deuxième morceau de la tête, est grossièrement pointillée avec le ciseau ». Τὶς τεχνικὲς λεπτομέρειες τῆς κεφαλῆς βλέπει κανεὶς στὴ φωτογραφία τῆς πίσω ὀψης (Π ί ν. 19.2), ποὺ τὴν ὀφείλω στὴν προθυμία τοῦ κ. Flemming Johansen. Στὸν ἴδιο χρωστῶ καὶ τὴν πληροφορία γιὰ τὶς διαστάσεις τῶν αὐλάκων⁸¹. Ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀκρόλιθο ἄγαλμα ἔχουμε καὶ τὸ δεξιὸ πόδι Ny Carl. Glypt. 101 a (Π ί ν. 23.1), ποὺ σώζεται ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς κνήμης. Ἡ ἐπάνω πλευρὰ του εἶναι ἀνώμαλα κομμένη καὶ παρουσιάζει μιὰν αὐλακα. Τὸ ἄγαλμα, ὅπως δείχνει τὸ πόδι, θὰ πρέπει νὰ τὸ φαντασθοῦμε σὲ έντονο διασκελισμό, μὲ ἀνασηκωμένο τὸ πίσω μέρος τοῦ δεξιοῦ πέλματος, στὸ μοτίβο τοῦ ἀγαλματίου τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο Ἐθν. Μ. 274⁸². Τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς εἶναι 32 ἐκ., μὲ τὸ λαιμὸ 67 ἐκ.

7. Γυναικεία κεφαλὴ, Ἐθνικὸ Μουσεῖο 177⁸³ (Π ί ν. 21 - 22, 23.2).

Ἡ κεφαλὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει τὸ πίσω τμῆμα της, παρουσιάζει στὴ λοξὰ κομμένη ἐπάνω της πλευρὰ, ποὺ σχηματίζεται ὡς ἐλαφρὰ δικλινὴς στέγη, δύο σφηνοειδεῖς αὐλακες ποὺ ἐνώνονται πρὸς τὸ μέτωπο σὲ ὀξεία γωνία (Π ί ν. 21.1, 23.2). Τὶς λεπτομέρειες περιγράφει ὁ P. Wolters, JdI. 14, 1899, 143 κέ. : « Hinten ist offenbar Bruch vorauszusehen, oben sieht man zwei in mässiger Senkung nach hinten und aussen schräg abwärts laufende Stückungsflächen, die sich über der Mitte des Kopfes wie in der Firstlinie eines Daches treffen. Man wird daraus auf die Anstückung einer Kopfbedeckung, vermutlich eines Helmes schliessen » καὶ συνεχίζει : « Dass durch die starke Politur, die Vergoldung und die weitere Belebung mit Farben der Eindruck eines chryselephantinischen Werkes nachgeahmt werden sollte, ist sehr glaublich ». Τὶς παρατηρήσεις τοῦ Wolters συμπληρώνει ἡ περιγραφή τοῦ Καββαδία, Γλυπτὰ Ἐθνικοῦ Μουσείου (1890 - 92), ἀριθ. 177 : « Οἱ βολβοὶ τῶν ὀφθαλμῶν εἶναι ἐνθετοὶ ἐξ ὀστεώδους ὕλης. Ἐνθετοὶ δ' ἦσαν καὶ αἱ κόραι ἐξ ἄλλης ὕλης. Τὸ ὅλον δὲ πρόσωπον εἶναι λελειασμένον πρὸς ἀπομίμησιν τοῦ ἐλέφαντος, ὡς φαίνεται, καὶ ἡ κόμη ἦτο ἐπίχρυσος, ὡς δείκνυται ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ σωζο-

μένων εισέτι λειψάνων χρυσοῦ. Ἐν τῇ ἄνω επιπέδῳ νῦν ἐπιφανεία, ἔνθα τὸ κρανίον εἶναι ἀποκεκομμένον, ὑπάρχει περιέργος τὸ σχῆμα αὐλακοειδῆς κοιλότης, ἣτις ἐχρησίμευεν πρὸς ἐνθεσιν καὶ ὑποστήριξιν πράγματός τινος, ἴσως περικεφαλαίας (:) ».

Διαστάσεις τῶν αὐλάκων : (α) τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς : μήκος σωζόμενο 12.5 ἐκ., πλάτος στὴ σωζ. ἀρχῇ (στὸν πυθμένα) 3.3 ἐκ., πλάτος στὸ πέρας (στὸν πυθμένα) 3 ἐκ. (β) τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς : σωζ. μήκος 5.8 ἐκ., πλάτος στὴ σωζ. ἀρχῇ (στὸν πυθμένα) 2.8 ἐκ., στὸ πέρας (στὸν πυθμένα) 2.6 ἐκ. Τὸ βάθος τῶν αὐλάκων μειώνεται ἀπὸ 1.2 ἐκ. σὲ 1.1 ἐκ.

Ἡ κεφαλὴ, ποὺ βρέθηκε τὸ 1857 στὸ Ὡδεῖο τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ (βλ. Πιττάκης, ΑΕ 1858, 1714, R. Schillbach, Über das Odeion des Herodes Attikos (1858), 25) προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ ἓνα ἀκρόλιθο ἄγαλμα. Ὑψος 23 ἐκ. Μάρμαρο παριανό.

8. Γυναικεῖα κεφαλὴ ἀπὸ τὴν Κυρήνη, Μουσεῖο Κυρήνης⁸⁴ (Πί ν. 24 - 26. 1 - 2).

Ἡ ἐπάνω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς, ποὺ εἶναι ἀγριοδουλεμένη μετὰ τὸ βελόνι, ἔχει ἐλαφρὰ ἀετωματικὴ μορφή καὶ διασχίζεται ἀπὸ μιὰ μακριὰ αὐλακα, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ φτάνει πίσω ὡς τὸν αὐχένα. Ἀπὸ τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ στήθους συμπεραίνουμε ὅτι ἡ κεφαλὴ, τῆς ὁποίας τὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι ἀσφαλῶς γυναικεῖα⁸⁵, προέρχεται ἀπὸ ντυμένο ἄγαλμα. Ἡ ὑπόθεση τοῦ E. Paribeni, Catalogo delle sculture di Cirene (1959), ἀριθ. 29 πίν. 35 καὶ Atti Mem. Soc. Magna Grecia N. S. 2, 1958, 64 πίν. 18 ὅτι τὸ ἄγαλμα φοροῦσε χιτῶνα καὶ ἱμάτιο δὲν εἶναι πιθανή. Τὸ ἄγαλμα θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ τὸ φανταστοῦμε στὸν τύπο τῆς Ἀθηνᾶς Λημνίας, μετὰ τὴν κεφαλὴ τῆς ὁποίας ἡ κεφαλὴ τῆς Κυρήνης ἔχει πολλὰς ὁμοιότητες. Ὑψος κεφαλῆς 33 ἐκ. Διαστάσεις τῆς αὐλάκας : μήκος 22 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχῇ (στὰ χεῖλη) 3 ἐκ., στὸ πέρας (στὰ χεῖλη) 2.5 ἐκ.

9. Κεφαλὴ μετὰ τμήμα στήθους γυναικεῖου ἀγάλματος, Μουσεῖο Θεσσαλονίκης 887⁸⁶ (Πί ν. 27 - 28).

Ἡ κεφαλὴ αὕτῃ προέρχεται, ὅπως δείχνει τὸ περίγραμμα τοῦ στήθους, ἀπὸ ἓνα γυναικεῖο ἄγαλμα ποὺ θὰ πρέπει νὰ τὸ φανταστοῦμε στὸν τύπο περίπου τοῦ ἀγάλματος τῆς λεγ. Ἡρας Borghese, ντυμένο δηλ. μετὰ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Πρόκειται, νομίζω, γιὰ ἀντίγραφο φειδιακοῦ ἔργου, ἀλλὰ ὁ τύπος του δὲν ἔχει ταυτιστῇ ὡς τώρα. Τὸ κομμάτι αὐτὸ παρουσιάζει πολλὰς ἐνδιαφέρουσες τεχνικὰς λεπτομέρειες. Ἡ κάτω τοῦ πλευρὰ εἶναι, ὅπως βλέπει κανεὶς στὶς φωτογραφίες, πολὺ προσεκτικὰ δουλεμένη, πίσω μετὰ τὸ βελονάκι καὶ στὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς μετὰ σμίλα καὶ γλωσσάκι. Μετὰ τὸ γλωσσάκι εἶναι ἐπίσης δουλεμένο καὶ ἓνα στενὸ « περιθώριο » στὴν κάτω πλευρά. Στὸ πίσω μέρος τῆς κάτω πλευρᾶς ὑπάρχει ἓνας τὸρμος, διαστάσεων 9 x 9 ἐκ. καὶ βάθους 8 ἐκ. μετὰ λοξὴ κατεύθυνση πρὸς τὰ πάνω. Στὴν ἐπάνω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς, ποὺ εἶναι λοξὰ κομμένη, σώζεται μιὰ αὐλακα, ποὺ μοιάζει μετὰ τὶς αὐλακες τοῦ μαρμαρίνου τμήματος τοῦ θωρακοφόρου τῆς Ροτόντας, στενεύει δηλ. ἔντονα πρὸς τὰ ἐμπρός. Τὸ μήκος τῆς εἶναι 22.2 ἐκ., τὸ πλάτος τῆς στὴν ἀρχῇ (στὸν πυθμένα) 5.5 ἐκ., στὸ πέρας (στὰ χεῖλη) 2.5 ἐκ. καὶ τὸ βάθος τῆς 1.9 ἐκ. Στὴν αὐλακα αὕτῃ λεῖα εἶναι μόνον τὰ πλάγια τοιχώματα. Ἡ ἐπάνω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς εἶναι ἐπίπεδη καὶ καθαροδουλεμένη. Τὰ μαλλιά, ποὺ εἶναι

δουλεμένα με ψιλὸ τρυπάνι, χωρίζονται στὴ μέση τοῦ μετώπου καὶ ἔρχονται κυματιστὰ πρὸς τοὺς κροτάφους. Σὲ πολλά τους σημεῖα σώζονται ἀκόμα ἴχνη ἀπὸ χρυσό. Τὰ μαλλιά σταματοῦν λίγο πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά. Ἀπὸ δὼ καὶ πίσω ὁλόκληρο τὸ κάτω τμήμα τοῦ κρανίου εἶναι χοντροδουλεμένο μετὰ τὸ γλωσσάκι. Ἡ διαφορετικὴ ἐργασία δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση μιᾶς ὀπισθοσφενδόνης σ' αὐτὸ τὸ τμήμα. Σὲ δύο σημεῖα τῆς κυρτῆς ἐπιφάνειας τοῦ κρανίου καὶ στὸν αὐχένα διακρίνονται ἴχνη ἀπὸ κόκκινο χρῶμα. Ἡ κεφαλὴ εἶχε ἔνθετους τοὺς βολβοὺς τῶν ματιῶν. Στους λοβοὺς τῶν αὐτιῶν ὑπάρχει μιὰ μικρὴ ὀπὴ γιὰ τὴ στερέωση πρόσθετων ἐνωτίων. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ ἐπιμελημένη λείανση τῶν γυμνῶν ἐπιφανειῶν καὶ ἡ στίλβωσή τους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμήμα τοῦ λαιμοῦ στὸν αὐχένα, ὅπου σώζονται ἴχνη ἀπὸ ράσπα. Ὑψος τῆς προτομῆς 50 ἐκ. Μάρμαρο χοντρόκοκκο (βορειοελλαδίτικο ;).

10. Γυναικεία εἰκονιστικὴ κεφαλὴ, Μουσεῖο Κυρήνης (Π ί ν. 26.3 - 4).

Ἡ λοξὰ κομμένη ἐπάνω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς (E. Rosenbaum, Cyrenaican Portrait Sculpture (1960), 68 ἀριθ. 79 πίν. 49.3 - 4) παρουσιάζει δύο αὐλακες ποὺ κατευθύνονται λοξὰ πρὸς τὰ ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν πίσω δεξιὰ καὶ ἀριστερὴ μεριά τῆς κεφαλῆς. Ἀπὸ τὶς αὐλακες ἡ μιὰ σώζεται ὁλόκληρη, ἐνῶ ἀπὸ τὴ δεύτερη σώζεται μόνον ἓνα τμήμα. Ἡ ἐπάνω πλευρὰ εἶναι καθαροδουλεμένη. Τὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς λείπει. Ὑψος 30 ἐκ.

11. Τμήμα κεφαλῆς γενειοφόρου, Μουσεῖο Ὀλυμπίας.

Ἀποτελέστηκε ἀπὸ τὰ θραύσματα Treu, Olympia III, 278 εἰκ. 307 καὶ 308, ποὺ συγκολλήθηκαν ἀπὸ τὸν κ. Στ. Τριάντη. Στὴν κομμένη πλευρὰ τοῦ κρανίου σώζεται τμήμα ἀπὸ μιὰ σφηνοειδῆ αὐλακα.

12. Πρόσωπο κολοσσικοῦ ἀγάλματος γενειοφόρου θεοῦ, Μουσεῖο Πατρῶν 24⁸⁷ (Π ί ν. 29 - 30).

Στὸ μέσο περίπου τῆς ἐπάνω πλευρᾶς ποὺ εἶναι ἴσια κομμένη σώζεται στρογγυλὸς τὸρμος διαμέτρου 4 ἐκ. καὶ βάθους 6.5 ἐκ. Μιὰ μικρὴ σφηνοειδῆς αὐλακα μετὰ κατεύθυνση ἀπὸ πίσω πρὸς τὰ ἔμπρὸς ὑπάρχει στὴν πλάγια δεξιὰ πλευρά. Οἱ διαστάσεις της εἶναι : μήκος 9.5 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 3.5 ἐκ., πλάτος στὸ πέρας (στὰ χεῖλη) 2.3 ἐκ., βάθος στὴν ἀρχὴ 2 ἐκ., στὸ πέρας 1.5 ἐκ. Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι κάπως χοντροδουλεμένη καὶ στὸ μέσο της παρουσιάζει ἄπεργο. Ἀπὸ τὴ δεξιὰ καὶ τὴν ἀριστερὴ μεριά ἀνοίγονται δύο λοξές αὐλακες ποὺ κατευθύνονται ἀπὸ τοὺς κροτάφους πρὸς τὸ μέσο. Διαστάσεις τῶν αὐλάκων : (α) τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς : μήκος 11.5 ἐκ., πλάτος στὸ πέρας (στὰ χεῖλη) 2 ἐκ., βάθος στὴν ἀρχὴ 1.8 ἐκ., στὸ πέρας 1.5 ἐκ., (β) τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς : μήκος 14.5 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 4 ἐκ., στὸ πέρας (στὰ χεῖλη) 1.8 ἐκ., βάθος στὴν ἀρχὴ 2.5 ἐκ., στὸ πέρας 2 ἐκ. Ὑψος προσώπου 59 ἐκ. Μάρμαρο λευκό, χοντρόκοκκο.

13. Θραύσμα ανδρικής κεφαλής, Ἐθνικὸ Μουσεῖο (Π ί ν. 31).

Σώζεται πιθανότατα τὸ τμήμα τῆς κεφαλῆς πίσω καὶ πάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ αὐτί. Ἡ αὐλάκα, ποὺ ἀνοιγόταν ἀπὸ τὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου, ἔχει σωζ. μήκος 13.5 ἐκ. Τὸ πλάτος τῆς στὴν ἀρχή (στὸν πυθμένα) εἶναι 4.3 ἐκ. Στὸ σημεῖο ποὺ τὴν κόβει τὸ σπάσιμο ἢ αὐλάκα ἔχει πλάτος (στὸν πυθμένα) 3.8 ἐκ. Τὸ βάθος τῆς αὐλάκας σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι 2 ἐκ. Τὸ σωζ. μήκος τοῦ θραύσματος εἶναι 21.5 ἐκ. Τὸ μάρμαρο εἶναι μαῦρο, ἴσως ἀπὸ τὸ Ἀλιβέρι, κατὰ τὸν κ. Στ. Τριάντη.

14. Ἀνδρική γενειοφόρος κεφαλή, Μουσεῖο Θεσσαλονίκης Ρ 61 (Π ί ν. 32 - 33).

Ἡ κεφαλή, ποὺ ὡς τὸ 1970 βρισκόταν στὴ συλλογὴ γλυπτῶν τῆς Ροτόντας, προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη, ἀλλὰ εἶναι ἄγνωστο ποῦ βρέθηκε. Ἀνῆκε, ὅπως δείχνει τὸ κόψιμο στὸ κάτω μέρος τοῦ λαιμοῦ, σὲ ἓνα ντυμένο ἄγαλμα. Ἡ ἐπάνω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται μόνον τὸ πίσω δεξιὸ τμήμα, εἶναι λοξὰ κομμένη καὶ λεία. Ἐδῶ σώζεται τὸ μεγαλύτερο τμήμα μιᾶς αὐλάκας ποὺ ἔχει τὶς ἀκόλουθες διαστάσεις : σωζ. μήκος 19.5 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχή (στὸν πυθμένα) 5.5 ἐκ., στὸ σωζ. πέρασ (στὸν πυθμένα) 4.5 ἐκ., βάθος 2.5 ἐκ. Στὴν ἐπάνω πλευρὰ καὶ μέσα στὴν αὐλάκα σώζονται ὑπολείμματα ἀπὸ κόκκινο χρῶμα, ὅπως στὸ σκέλος τῆς Ἀθηνᾶς Medici τοῦ ἴδιου Μουσείου. Στὰ μαλλιά ποὺ καλύπτουν τοὺς κροτάφους καὶ στὸ λαιμὸ σώζονται μικρὲς ὀπές, βάθους μέχρι 1.5 ἐκ., πέντε στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ ἕξι στὴ δεξιὰ. Οἱ γυμνὲς ἐπιφάνειες εἶναι λεῖες καὶ στιλβωμένες. Ἡ πίσω πλευρὰ τοῦ κρανίου καὶ τοῦ λαιμοῦ ἡμίεργη. Ὑψος 43 ἐκ. Μάρμαρο χοντρόκοκκο, βορειοελλαδίτικο (:).

15. Ἀνδρική εἰκονιστικὴ κεφαλή, Ἐθνικὸ Μουσεῖο 488⁸⁸ (Π ί ν. 34 - 35).

Ἡ λοξὰ κομμένη ἐπάνω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς σχηματίζει δύο ἐπίπεδα, ποὺ συναντιῶνται λίγο πιὸ πίσω ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν αὐτιῶν. Στὸ μέσο περίπου τοῦ μπροστινοῦ ἐπιπέδου ὑπάρχει ὀρθογώνιος τόρμος, διαστάσεων 3 x 3.5 ἐκ. καὶ βάθους 5.2 ἐκ., ἐνῶ πίσω ἀπὸ αὐτὸν σώζεται τὸ πέρασ μιᾶς μικρῆς αὐλάκας (σωζ. μήκος 2.2 ἐκ., πλάτος στὰ χεῖλη 1.8 ἐκ., στὸν πυθμένα 2 ἐκ., βάθος 1 ἐκ.). Τὸ πίσω ἐπίπεδο τὸ διατρέχει μιὰ ἄλλη αὐλάκα, ποὺ ἀνοίγεται ἀπὸ τὴν πλάγια ἀριστερὴ πλευρὰ. Τὸ μήκος τῆς εἶναι 9,5 ἐκ., τὸ πλάτος στὴν ἀρχή τῆς (στὸν πυθμένα) 1.8 ἐκ., στὸ πέρασ τῆς (στὸν πυθμένα) 1.1 ἐκ. καὶ τὸ βάθος τῆς 6 χιλ. Σὲ ὁρισμένα μέρη σώζονται πολὺ καλὰ οἱ ὑπογραμμοὶ ποὺ χάραχτηκαν ἀπὸ τὸν τεχνίτη ὡς ὁδηγοὶ γιὰ τὸ ἀνοιγμα τοῦ τόρμου καὶ τῶν αὐλάκων. Κομμένες ἐπιφάνειες ἀπὸ τὰ μαλλιά στοὺς κροτάφους καὶ στὸ πίσω δεξιὸ τμήμα πρέπει νὰ σχετισθοῦν ἴσως μὲ τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς, ὅπως ὑπέθεσε ἤδη ὁ Sybel, *Katalog der Sculpturen zu Athen* (1881), ἀριθ. 679. Ἀπὸ τὸ περίγραμμα τῆς ἀρχῆς τοῦ στήθους στὴν μπροστινὴ πλευρὰ συμπεραίνουμε ὅτι ἡ κεφαλή προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ ἄγαλμα θωρακοφόρου. Ἡ ἐργασία τῆς κεφαλῆς, ποὺ εἶχε ἐνθετα τὰ μάτια, εἶναι ἐξαιρετικῆς ποιότητος. Ὑψος 41 ἐκ.

16. Ἀνδρική γενειοφόρος κεφαλή, Μουσείο Ἀκρόπολης 2344⁸⁹.

Εἶδος μαρμάρου καὶ ἐργασία σχετίζουσι τὴν κεφαλὴν μὲ τὴν κεφαλὴν Ἀθηνᾶς τοῦ ἰδίου Μουσείου ἀριθ. 2338 (βλ. παραπάνω Κατάλογος ἀριθ. 4). Ἡ ἐπάνω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς εἶναι λεία καὶ παρουσιάζει μιὰ σφηνοειδῆ αὐλάκα, ποὺ κατευθύνεται λοξῇ ἀπὸ τὸ πίσω ἀριστερὸ τμήμα τοῦ κρανίου πρὸς τὸ μέτωπο (G. Dontas, ASAtene 37/38, 1959/60, 309 Εἰκ. 3). Τὸ μήκος τῆς αὐλάκας εἶναι 20 ἐκ., τὸ πλάτος στὴν ἀρχὴ τῆς (στὸν πυθμένα) 4.3 ἐκ., στὸ πέρασ τῆς (στὸν πυθμένα) 2.4 ἐκ. Σωζ. ὕψος 21.5 ἐκ. Τὸ μάρμαρο χοντρόκοκκο (βορειοελλαδίτικο ;).

17. Τμήμα ἀνδρικῆς εἰκονιστικῆς κεφαλῆς, Ἐθνικὸ Μουσεῖο (Πί ν. 36.1 - 2).

Σώζεται τὸ κάτω μέρος τῆς κεφαλῆς ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν ματιῶν. Στὸ λοξὸ κόψιμο τοῦ κρανίου σώζεται τμήμα σφηνοειδοῦς αὐλάκας μήκους 8.5 ἐκ. Σωζ. ὕψος τοῦ θραύσματος 15 ἐκ. Μάρμαρο παριανό.

18. Κεφαλὴ Ἀθηνᾶς, Ἐθνικὸ Μουσεῖο 234⁹⁰ (Πί ν. 37).

Στὸ πάνω μέρος τῆς κεφαλῆς, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ Εὐβουλίδου, σχηματίζεται ἓνα ἔξαρμα, ποὺ ἔχει σχῆμα κόλουρης πυραμίδας καὶ ποὺ ἐγγράφεται μέσα στὴν ἑλλειψοειδῆ περίμετρο τοῦ κομμένου κρανίου. Σχηματίζεται ἔτσι τριγύρω ἓνας ἀκανόνιστος ἀναβαθμός. Σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς καθαροδουλεμένες, ἐλαφρὰ κυρτές, πλάγιες πλευρὲς τοῦ ἐξάρματος ὑπάρχει μιὰ σφηνοειδῆ αὐλάκα μὲ κατεύθυνση ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω⁹¹. Στὶς πλάγιες πλευρὲς τοῦ ἐξάρματος πάνω ἀπὸ τοὺς κροτάφους ὑπάρχουν ἐπίσης τέσσερις ὀπές, δυὸ στὴν ἀριστερὴ καὶ δυὸ στὴ δεξιὰ πλευρά, διαμέτρου 1.2 ἐκ. περίπου καὶ βάθους μέχρι 5 ἐκ. Ἡ ἐπάνω πλευρὰ τοῦ ἐξάρματος καὶ ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια πίσω ἀπ' αὐτό, πάνω ἀπὸ τὰ μαλλιά ποὺ πέφτουν μαζεμένα στὸν αὐχένα, εἶναι χοντροδουλεμένη. Τὸ σύστημα τῶν αὐλάκων στὶς πλευρὲς τοῦ ἐξάρματος τοῦ κρανίου καὶ ὁ ἀναβαθμός ποὺ σχηματίζεται γύρω τοῦ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κεφαλὴ πρέπει νὰ συμπληρωθῇ μὲ κράνος, ὅπως ὑπέθεσε πρῶτος ὁ L. Julius, AM. 7, 1882, 91 ἐκ. : « Wie die eigenthümliche Behandlung des Schädels zeigt, trug der Kopf früher einen Helm und zwar den zurückgeschobenen hohen korinthischen ; letzterer war wahrscheinlich aus Bronze gefertigt ». Ἀντίθετα ὁ Becatti, RIA. 7, 1940, 52 πιστεύει ὅτι τὸ κράνος δὲν ἦταν χάλκινο, ἀλλὰ μαρμάρينو : « Atena sicuramente per l'elmo corinzio che dobbiamo ricostruire sulla testa, non in bronzo come pensava lo Julius, ma scolpito a parte in un blocco di marmo, che veniva ad incastrarsi nel nucleo piramidale tronco nelle cui facce delle scanalature costituivano un incastro più tenace ». Ὑψος μὲ τὸ λαιμὸ 66 ἐκ.

19. Εἰκονιστικὴ κεφαλὴ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς, Ἐθνικὸ Μουσεῖο 3563⁹² (Πί ν. 38).

Ἀπὸ τὴν κεφαλὴν αὐτὴν λείπει μόνον τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ κρανίου. Ἡ κομμένη ἐπάνω πλευρὰ σχηματίζεται ἐλαφρὰ δικλινής, ὅπως δηλ. στὴν κεφαλὴ Ἐθν. Μ. 177 (Κατάλογος ἀριθ. 7). Οἱ ἐπιφάνειες εἶναι λείες μὲ λιγοστὰ κτυπήματα βελονιοῦ. Στὴν ἀριστερὴν μεριὰ ἀνοίγεται μιὰ αὐλάκα μήκους 14 ἐκ., ποὺ κατευθύνεται πρὸς τὸ μέσο. Τὸ πλάτος τῆς στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) εἶναι 4 ἐκ., στὸ πέρασ τῆς (στὸν πυθμένα) 3

έκ., και τὸ βάθος της στὴν ἀρχὴ 1.4 ἐκ. Στὴν δεξιὰ μεριά ἔχουμε δύο μικρότερες αὐλακες, μιὰ μπροστά, πάνω ἀπὸ τὸν κρόταφο (μῆκος 5 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 3.5 ἐκ., στὸ πέρας (στὰ χεῖλη) 2.6 ἐκ., βάθος 1.3 ἐκ.) καὶ μιὰ δεύτερη, πολὺ μικρή, πάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ αὐτὶ (μῆκος 2.5 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 2.5 ἐκ., βάθος 1.3 ἐκ.). Καὶ αὐτὲς οἱ αὐλακες κατευθύνονται ἐπίσης πρὸς τὸ μέσο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Δύο εἶναι τὰ τεχνικὰ προβλήματα ποὺ θέτουν στὴν ἔρευνά μας τὰ μνημεῖα τοῦ παραπάνω Καταλόγου. Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ τὸ ὕλικό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἦταν κατασκευασμένα τὰ τμήματα τοῦ κρανίου ποὺ λείπουν σήμερα ἀπὸ τὶς κεφαλές. Τὸ δεύτερο εἶναι σχετικὸ μὲ τὸν τρόπο ποὺ συνδέονταν τὰ πρόσθετα κομμάτια μὲ τὰ σωζόμενα μαρμάρινα. Γιὰ τὴ σύνδεση θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε, ὅπως δείχνουν οἱ αὐλακες στὴν κομμένη ἐπάνω πλευρὰ τῶν κεφαλῶν, ἢ σφηνοειδεῖς πελεκίνους τοῦ τύπου ποὺ συμπεράναμε στὰ ἀκρόλιθα ἀγάλματα τῆς Θεσσαλονίκης ἢ σφηνοειδῆ ἔμβολα μὲ τομὴ χειλιδονοουρᾶς, μισὰ δηλ. σφηνοειδῶν πελεκίνων, ποὺ βρίσκονταν στὴν κάτω πλευρὰ τῶν πρόσθετων κομματιῶν. Τὰ ζητήματα αὐτὰ σχετίζονται ἄμεσα μεταξύ τους, γι' αὐτὸ καὶ θὰ ἐξετασθοῦν σὲ συνδυασμὸ τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο ζήτημα εἶναι, θεωρητικά, δυνατὲς οἱ ἀκόλουθες συμπληρώσεις:

1. Συμπλήρωση μὲ « γ ὕ ψ ο »⁹³, στοῦκο δηλ., ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ εἶχε κατασκευασθῇ ὁλόκληρο τὸ τμήμα τῆς κεφαλῆς ποὺ λείπει.

2. Συμπλήρωση μὲ μάρμαρο.

3. Συμπλήρωση μὲ ξύλο. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ ξύλο συνδυάζοταν ἀσφαλῶς μὲ ἄλλα ὕλικά. Εἰδικότερα τὸ πρόσθετο ξύλινο κομμάτι εἶναι δυνατό (α) νὰ ἐπενδυόταν μὲ ἔλασμα μετάλλου ἢ (β) νὰ δεχόταν ἀπὸ πάνω ἓνα λεπτὸ στρώμα ἀπὸ στοῦκο ἢ μόνον τὸ στρώμα τῆς λ ε υ κ ο φ ὀ ρ ο υ, στὴν περίπτωση ποὺ τὸ ξύλο θὰ ἐπιχρυσωνόταν σὲ συνέχεια.

Ἀπὸ τὶς δυνατότητες συμπληρώσεων ποὺ ἀναφέραμε ἡ πρώτη θὰ πρέπει, νομίζουμε, νὰ ἀποκλεισθῇ, ὕστερα ἀπὸ τὴ σχετικὴ γιὰ τὸ στοῦκο καὶ ἰδιαίτερα διαφωτιστικὴ μελέτη τοῦ M. Strocka⁹⁴. Τὴν τεχνικὴ τῆς συμπλήρωσης μὲ στοῦκο μικρῶν ἢ μεγάλων τμημάτων μαρμαρίνων κεφαλῶν τὴ συναντοῦμε ἀπὸ τὰ παλιότερα χρόνια, συχνότερα ὅμως στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Ἡ τεχνικὴ ἐπιχωριάζει, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, στὴν Αἴγυπτο⁹⁵. Οἱ συμπληρώσεις ἀπὸ στοῦκο ποικίλλουν σὲ πάχος ἀρχίζοντας ἀπὸ λεπτὰ στρώματα καὶ φτάνοντας ὥς τοὺς μεγάλους ὄγκους. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμαρίου ποὺ δέχεται τὸ στοῦκο εἶναι συνήθως « ἄγρια », κάποτε ὅμως καὶ καθαροδουλεμένη. Ἀλλὰ καὶ στὴν τελευταία περίπτωση βαθεῖς βελονιές σὲ πυκνὴ διάταξη τὴν κάνουν κάπως ἀνώμαλη γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ πιᾷ ἐπάνω της τὸ στοῦκο. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ποὺ ἡ συμπλήρωση ἔχει μεγάλο βάρος ὑπάρχουν καὶ ἐνισχυτικοὶ γόμφοι, ἀλλὰ σὲ κανένα ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ συγκεντρώνει ὁ Strocka δὲν ἔχουμε τὶς χαρακτηριστικὲς αὐλακες ποὺ παρουσιάζουν τὰ μνημεῖα τοῦ Καταλόγου μας.

Καὶ ἡ δεύτερη δυνατότητα συμπλήρωσης, μὲ πρόσθετο δηλ. κομμάτι ἀπὸ μάρμαρο, θὰ πρέπει, θεωρητικὰ τουλάχιστον, ἐπίσης νὰ ἀποκλεισθῇ. Γιὰ τὴ σύνδεση μαρμαρίνων

κομματιῶν πρέπει οἱ ἐπιφάνειες ποῦ θὰ κολλήσουν νὰ εἶναι σχετικὰ καθαροδουλεμένες⁹⁶ μὲ μερικὲς βελονιὲς συνήθως ἐδῶ κι ἐκεῖ γιὰ νὰ μπορέση ἡ κόλλα νὰ πιάσῃ καλύτερα. Γιὰ περισσότερη στερεότητα, ὅταν τὸ πρόσθετο κομμάτι ἦταν μεγάλο καὶ βαρὺ, ἔχουμε ἐπίσης καὶ γόμφωση⁹⁷, ἐνῶ σπανιότερη εἶναι ἡ χρησιμοποίησις ἐμβόλου (τένοντα)⁹⁸ γιὰ τὴ συνένωση.

Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις τὶς ἐκπληρώνουν ὁρισμένες κεφαλῆς τοῦ Καταλόγου μας. Συμπληρώνοντάς τες ὅμως μὲ μάρμαρο, ἂν δεχτοῦμε πρὸς στιγμὴν αὐτὴ τὴν ὑπόθεσις, δὲν δικαιολογοῦμε δύο ἀπὸ τὶς κατεξοχὴν χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες αὐτῶν τῶν μνημείων :

1. Τὴν παρουσίαν τῆς ιδιόμορφης αὐλακας ποῦ εἶναι χαρακτηριστικὴ σὲ ξύλινες κατασκευὲς καὶ τὴ χρησιμοποίησιν συνδετικῶν στοιχείων (σφηνοειδῶν πελεκίνων ἢ σφηνοειδῶν ἐμβόλων) ποῦ εἶναι ἀπρόσφορα γιὰ τὴ σύνδεσιν ἑνὸς πρόσθετου κομματιοῦ ἀπὸ μάρμαρο μὲ ἓνα ἄλλο μαρμάρينو κομμάτι. Τέτοιου εἶδους συνδετικὰ στοιχεῖα διαπιστώσαμε ὡς τώρα μόνον στὶς περιπτώσεις ποῦ δίπλα στὸ μαρμάρينو κομμάτι εἶχαμε ξύλινα κομμάτια, ὅπως δηλ. συνέβαινε στὰ ἀκρόλιθα ἀγάλματα ποῦ ἐξετάσαμε στὸ πρῶτο κεφάλαιο.

2. Τὸ λοξὸ κόψιμο στὴν ἐπάνω πλευρὰ τῶν κεφαλῶν. Στὴν περίπτωσιν ποῦ τὸ κρανίον αὐτῶν τῶν κεφαλῶν θὰ συμπληρωνόταν μὲ μαρμάρينو κομμάτι ὑπῆρχε φόβος τὸ πρόσθετο κομμάτι νὰ γλιστρήσῃ πάνω στὴ λοξὴ ἐπιφάνεια, παρασυρόμενο ἀπὸ τὸ ἴδιον τὸ βάρος του, ποῦ γίνεται περισσότερο ὑπολογισμὸς, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι πάνω σ' αὐτὸ τὸ κομμάτι στερεωνόταν καὶ ὁλόκληρος ὁ πλούσιος διάκοσμος τοῦ κράνους στὶς περιπτώσεις τῶν κρανοφόρων κεφαλῶν, ὅπως π.χ. τῶν κεφαλῶν τῆς Ἀθηνᾶς Medici. Ἐὰν οἱ κεφαλῆς τοῦ Καταλόγου μας συμπληρώνονταν μὲ μαρμάρινα κρανία, θὰ περίμενε κανεὶς τουλάχιστον ὀριζόντιον κόψιμον στὴν πάνω τους πλευρὰ καὶ ὄχι λοξόν.

Μετὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις κλίνει κανεὶς νὰ πιστέψῃ ὅτι τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἦταν κατασκευασμένα τὰ κρανία τῶν κεφαλῶν τοῦ Καταλόγου μας ἦταν ξύλον, ποῦ συνδεόταν μὲ τὸ μαρμάρινον τμήμα τῆς κεφαλῆς μὲ τὴ βοήθειαν ξύλινων σφηνοειδῶν πελεκίνων, τοῦ τύπου δηλ. τῶν συνδέσμων τῶν ἀκρολίθων ποῦ ἀναπαραστήσαμε, ἢ σφηνοειδῶν ἐμβόλων, στενόφαρδων δηλ. κλειδιῶν, ποῦ εἶχαν τὰ πρόσθετα κομμάτια στὴν κάτω τους πλευρὰ.

Τὸ πρόσθετον ξύλινον κρανίον δὲν ἀποκλείεται σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις νὰ ὑπηρετοῦσε ὡς πυρήνας μιᾶς μετάλλινης ἐπένδυσης, ἑνὸς κράνους δηλ., σὲ κεφαλῆς ποῦ πρέπει νὰ συμπληρωθοῦν μὲ κράνος, ὅπως π.χ. στὴν κεφαλὴ τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Εὐβουλίδη (Κατάλογος ἀριθ. 18). Στὶς περιπτώσεις ὅμως τῶν κεφαλῶν τῆς Ἀθηνᾶς Medici⁹⁹ κάτι τέτοιο δὲν εἶναι δυνατόν. Στὶς κεφαλῆς αὐτὲς ἔχει δουλευτὴ ἓνα τμήμα τοῦ κράνους (στεφάνη καὶ ἐπαυχένιον) τόσο τέλεια, ὥστε ἀποκλείεται νὰ δεχτοῦμε μετάλλινη ἐπένδυσις πάνω ἀπὸ αὐτὸ τὸ τμήμα. Τὰ μνημεῖα αὐτά, καθὼς καὶ μερικὰ ἄλλα τοῦ Καταλόγου μας, ὑπάρχοντα ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω σὲ μιὰ ὁμάδα κεφαλῶν, ποῦ συμπληρώνονται πιθανότατα σύμφωνα μὲ τὴν τελευταία ἀπὸ τὶς δυνατότητες συμπλήρωσις ποῦ ἀναφέραμε στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς ἔρευνας. Τὸ κρανίον τους δηλ. ἦταν ἀπὸ ξύλον καὶ στερεωνόταν πάνω στὸ μαρμάρινον κεφάλιν μὲ ξύλινους σφηνοειδεῖς πελεκίνους ἢ σφηνοειδῆ ἔμβολα-κλειδιά. Τὸ ξύλον τὸ ἐκάλυπτε λεπτὸ στρώμα ἀπὸ στοῦκο ἢ λεπτὸ στρώμα λευκοφόρου, ἢ « προετοιμασία » δηλ. γιὰ τὴν ἐπιχρύσωσιν. Τὸ πρόβλημα πάντως τῆς συμπλήρωσις αὐτῶν τῶν κεφαλῶν θὰ τὸ ἐξετάσουμε ἀργότερα, ἀφοῦ προηγου-

μένως συζητήσουμε τὰ ἀντεπιχειρήματα πού ὑπάρχουν στή λύση πού καταλήξαμε.

Τὸ ἰσχυρότερο ἀντεπιχείρημα μᾶς τὸ προσφέρει ἓνα ἔργο τῆς σειρᾶς, πού ἀνήκει σὲ μιὰ διαφορετικὴ κατηγορία μνημείων ἀπὸ αὐτὴν πού ἐξετάζουμε. Πρόκειται γιὰ τὸ τραπεζοφόρο τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 3494¹⁰⁰ (Πί ν. 39.1-2), ἔργο τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. Στὸ πάνω μέρος τοῦ στηρίγματος τοῦ, πού εἶναι ὀριζόντια κομμένο, σώζεται μέσα σὲ σφηνοειδῆ αὐλακὰ τὸ ὑπόλειμμα ἐνὸς μαρμάρινου ἐμβόλου-κλειδιοῦ, πού δείχνει ὅτι καὶ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ στηρίγματος ἦταν ἐπίσης ἀπὸ μάρμαρο.

Ἡ μαρτυρία αὐτοῦ τοῦ μνημείου εἶναι σημαντικὴ, ὅχι ὅμως τόσο ἀποφασιστικὴ, ὥστε νὰ ἀναιρῇ τίς ὑποθέσεις πού κάναμε παραπάνω ἀναφορικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς συμπλήρωσης ὀρισμένων κεφαλῶν τοῦ Καταλόγου. Πρῶτα - πρῶτα θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ περίπτωσή αὐτὴ εἶναι, ὅπως φαίνεται, σπάνια. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα παρόμοια παραδείγματα, γεγονὸς ὅμως εἶναι ὅτι σὲ κανένα ἀπὸ τὰ μνημεῖα πού συγκεντρώσαμε δὲν σώζονται ὑπολείμματα μαρμάρινων σφηνοειδῶν ἐμβόλων. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν δεχτοῦμε πρὸς στιγμὴν γιὰ τίς κεφαλές τοῦ Καταλόγου μᾶς μαρμάρινα ἐμβόλα-κλειδιά, πῶς ἐξηγεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὴν καταστροφή τῶν ἀγαλμάτων τὰ πρόσθετα μαρμάρινα κομμάτια τῶν κεφαλῶν δὲν ἔσπασαν σὲ ἐκεῖνα τὰ σημεῖα πού ἦταν τὰ πιὸ ἀδύνατα καὶ ἐπισηφελῆ, στὶς ρίζες δηλ. τῶν ἐμβόλων, πού τὸ σφηνωμὰ τους μέσα στὶς αὐλακες θὰ ἔκανε καὶ στὴν παραμικρὴ μετακίνηση τὴ θραύση τους ἀναπόφευκτη; Ἐξάλλου τί εἶδους μαρμάρινα κλειδιά εἶναι δυνατόν νὰ περάσουν μέσα σὲ αὐλακες βάθους λίγων χιλιοστῶν, ὅπως π.χ. στὸ πορτραῖτο τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου 488 (Κατάλογος ἀριθ. 15);

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐπίσης ὅτι ἡ ἐπιφάνεια ἐπαφῆς στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ στηρίγματος τοῦ τραπεζοφόρου τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου εἶναι, σὲ ἀντίθεση μὲ τίς ἀντίστοιχες λεπτομέρειες τῶν μνημείων τοῦ Καταλόγου μᾶς, ὀριζόντια καὶ πολὺ μικρὴ σὲ ἔκταση, πράγμα πού διευκόλυνε τὸν τεχνίτη στὴν κατασκευὴ τοῦ πολύπλοκου καὶ ἀσυνήθιστου συστήματος πού διάλεξε γιὰ νὰ συνενώσῃ τὰ δύο τμήματα τοῦ στηρίγματος. Ἄς προστεθῇ ἐπίσης ὅτι τὰ πλάγια τοιχώματα τῆς αὐλακᾶς δὲν εἶναι λεῖα, ὅπως εἶναι τὰ τοιχώματα τῶν αὐλάκων στὰ ὑπόλοιπα μνημεῖα τοῦ Καταλόγου μᾶς. Πιστεύουμε λοιπὸν ὅτι ἡ παρουσία τοῦ σφηνοειδοῦς ἐμβόλου-κλειδιοῦ στὸ τραπεζοφόρο τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου δὲ σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις οἱ τεχνίτες μετέφεραν στὸ μάρμαρο τὸ σύστημα συνδέσεων πού χρησιμοποιοῦνταν στὰ ἐργαστήριά τους γιὰ τὴ σύνδεση μαρμάρινων καὶ ξύλινων κομματιῶν. Εἶναι γνωστὸ ὅτι καὶ ἄλλα συστήματα συνδέσεων πού χρησιμοποίησε ἀρχικὰ ἡ ξυλουργικὴ τέχνη χρησιμοποιήθηκαν αὐτοῦσια καὶ ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ μαρμάρου.

Αὐλακες τοῦ τύπου πού ἐξετάζουμε παρουσιάζουν ἐκτὸς ἀπὸ τίς κεφαλές πού συγκεντρώσαμε στὸν Κατάλογο καὶ δυὸ ἄλλες κεφαλές ἀγαλμάτων, ἀπὸ τίς ὁποῖες λείπουν μικρὰ μόνον τμήματα, πού δύσκολα θὰ τὰ φανταζόταν κανεὶς ἀπὸ ἄλλο ὕλικό ἐκτὸς ἀπὸ μάρμαρο.

Ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῆς Ἀρτεμῆς Colonna τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης¹⁰¹ (Πί ν. 39.3) λείπει ἡ ἀπόληξη τῆς πλατῖας κοτσίδας τῶν μαλλιῶν πού πέφτει ἐλεύθερη πρὸς τὰ πίσω. Ἡ ἐπιφάνεια ἐπαφῆς, πού αὐλακώνεται στὸ μέσο ἀπὸ μιὰ μικρὴ σφηνοειδῆ αὐλακὰ πού κατευθύνεται ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, εἶναι λοξὰ κομμένη καὶ «δικλινής», ὅπως δηλ. ἡ ἐπάνω πλευρὰ ὀρισμένων κεφαλῶν τοῦ Καταλόγου (πρβλ. ἀριθ. 7, 8, 19). Καὶ ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Κορίνθου S 2668¹⁰² λείπει ἐπίσης

ένα μικρό τμήμα στὸν ἀριστερὸ κρόταφο. Στὸ μέσο τῆς κομμένης ἐπιφάνειας, ποὺ εἶναι ἐλαφρὰ κοίλη, ὑπάρχει μιὰ μεγάλη αὐλακα ποὺ στενεύει καθὼς κατευθύνεται πρὸς τὰ κάτω. Ἀνάλογη μὲ τὶς προηγούμενες φαίνεται ἐπίσης καὶ ἡ περίπτωση τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς, Ἐθνικὸ Μουσεῖο 3563 (Κατάλογος ἀριθ. 19), γιὰ τὴν ὁποία ἔκαναν τὴ σκέψη ὅτι συμπληρωνόταν μὲ πρόσθετα κομμάτια ἀπὸ μάρμαρο¹⁰³.

Οἱ συμπληρώσεις αὐτῶν τῶν μνημείων δὲν θὰ ἀποτελοῦσαν πρόβλημα, ἐὰν δὲν ὑπῆρχε τὸ προηγούμενο τοῦ τραπεζοφόρου τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ λοιπὸν τὸ τραπεζοφόρο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό, γιὰτὶ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει ἓνα γενικὸ συμπέρασμα, ὅτι δηλ. οἱ σφηνοειδεῖς αὐλακες ποὺ ἐξετάζουμε προϋποθέτουν ἀναγκαστικὰ συμπληρώσεις ἀπὸ ξύλο ἢ ἔστω ξύλινους σφηνοειδεῖς πελεκίνους ἢ ἔμβολα-κλειδιά, ὅπως θὰ μπορούσε ἴσως νὰ συμπεράνῃ κανεὶς ἔχοντας ὑπόψη τοῦ μόνον τὶς λεπτομέρειες τῶν μαρμάρινων κομματιῶν τῶν ἀκρολίθων τῆς Θεσσαλονίκης. Γιὰ ἓνα τέτοιο συμπέρασμα πρέπει νὰ συντρέχουν καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως εἶναι ἡ μορφή καὶ ἡ κατεργασία στὶς ἐπιφάνειες ἐπαφῆς, ἡ ἔκταση τῶν συμπληρώσεων κ.λ.π., γιὰ τὰ ὁποία μιλήσαμε διεξοδικὰ στὸ πρῶτο κεφάλαιο.

Ἔτσι, λαμβάνοντας κάθε φορὰ ὑπόψη μας τὸ σύνολο τῶν τεχνικῶν ἐνδείξεων μπορούμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι μὲ μαρμάρινα κομμάτια ἀποκλείεται νὰ συμπληρώνονταν κεφαλές, ὅπως π.χ. ἡ κεφαλὴ τῆς Κυρήνης (Κατάλογος ἀριθ. 8) καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς Κοπεγχάγης (Κατάλογος ἀριθ. 6), ποὺ ἔχουν χοντροδουλεμένες μὲ τὸ βελόνι τὶς ἐπιφάνειες ἐπαφῆς. Τὸ ὑλικὸ ποὺ ἀπομένει γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ κρανίου αὐτῶν τῶν κεφαλῶν εἶναι τὸ ξύλο. Στὴ δεύτερη περίπτωση ἡ συμπλήρωση γίνεται ἀκόμα πιθανότερη, μὰ καὶ ἡ κεφαλὴ προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπὸ ἓνα ἀκρόλιθο ἄγαλμα. Ἀπὸ ἀκρόλιθο ἐπίσης ὑπέθεσαν ὅτι προέρχεται καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς Κυρήνης¹⁰⁴.

Μὲ ξύλινα κρανία, πάνω ἀπὸ τὰ ὁποία περνοῦσε ὁ τεχνίτης λεπτὸ στρῶμα ἀπὸ στοῦκο ἢ μόνον στρῶμα λευκοφόρου θὰ μπορούσαμε νὰ συμπληρώσουμε ἐπίσης καὶ τὶς κεφαλές τῶν ἀκρολίθων ἀντιγράφων τῆς Ἀθηνᾶς Medici, ὅπως π.χ. τὴν κεφαλὴ τοῦ Βατικανοῦ (Κατάλογος ἀριθ. 2). Τέτοιου εἶδους προσθήκες δὲν ἦταν βέβαια ἀπαραίτητες σὲ κάθε κεφαλὴ ἀκρολίθου ἀντιγράφου αὐτοῦ τοῦ τύπου. Ἀπόδειξη ὅτι ὀρισμένα ἀντίγραφα, ὅπως τὸ ἀκρόλιθο ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Θεσσαλονίκης, ἔχουν κεφαλές ἐξ ὁλοκλήρου κατασκευασμένες ἀπὸ μάρμαρο. Στὶς περιπτώσεις πάντως τῶν ἀκρολίθων ἀντιγράφων τῆς Ἀθηνᾶς Medici ἡ συμπλήρωση τοῦ κρανίου μὲ ξύλο θὰ διευκόλυνε τὸν τεχνίτη στὴν κατασκευὴ τῶν ὑψηλῶν καὶ πλούσιων διακοσμητικῶν στοιχείων τοῦ κράνους, συγκεκριμένα τῶν λοφίων καὶ τῶν τεράτων ποὺ τὰ ὑποβάσταζαν. Ἡ κατασκευὴ τους σὲ ξύλο ἦταν ἐπίσης λιγότερο δαπανηρὴ καὶ εὐκολώτερη ἀπὸ ὅσο στὸ μάρμαρο. Γι' αὐτὸ θὰ πεισθῇ κανεὶς, ὅταν σκεφτῇ πόσο βαρὺς καὶ ἐπιβλητικὸς σὲ μέγεθος ἦταν ὁ διάκοσμος τοῦ κράνους ἑνὸς λατρευτικοῦ ἀγάλματος, ὅπως μᾶς δείχνουν μερικὰ μνημεῖα τῆς μικροτεχνίας καὶ οἱ κεφαλές ὀρισμένων ἀντιγράφων τέτοιων ἀγαλμάτων, ὅπως π.χ. ἡ κεφαλὴ τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου.

Ξύλινες συμπληρώσεις μπορούμε μὲ πιθανότητα νὰ δεχτοῦμε καὶ γιὰ ὀρισμένες ἄλλες κεφαλές ἀγαλμάτων ποὺ ἦταν ἀκρόλιθα, ὅπως π.χ. εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῆς Κοπεγχάγης (Κατάλογος ἀριθ. 6), ἡ γυναικεῖα κεφαλὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 177 (Κατάλογος ἀριθ. 7) καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ γενειοφόρου θεοῦ τοῦ Μουσείου Πατρῶν (Κατάλογος ἀριθ. 12). Ἔχουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀπὸ ἀκρόλιθα προέρχονται ἐπίσης καὶ τρεῖς ἄλλες κεφαλές τοῦ Καταλόγου μας : ἡ κεφαλὴ ἀπὸ τὴν Κυρήνη στὸ

Βρετανικό Μουσείο 1506¹⁰⁵ (Κατάλογος ἀριθ. 5), ή «προτομή» τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης 887 (Κατάλογος ἀριθ. 9) καὶ ή κεφαλὴ τοῦ ἴδιου Μουσείου Ρ 60 (Κατάλογος ἀριθ. 14). Γιά τὰ δύο τελευταῖα μνημεῖα ἐνδεικτικό εἶναι ἴσως καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὸ πίσω μέρος καὶ στὴν ἐπάνω πλευρὰ τους σώζονται, στὸ δεύτερο μάλιστα ἐντονώτατα, ἴχνη ἀπὸ κόκκινο χρῶμα σὰν κι αὐτὸ ποὺ εἶδαμε στὶς πλάγιες πλευρὲς τοῦ σκέλους τῆς Ἀθηνᾶς¹⁰⁶. Τέλος, δὲν ξέρω ἂν καὶ γιά τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 488 (Κατάλογος ἀριθ. 15) δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἓναν ἀκρόλιθο ἀνδριάντα θωρακοφόρου, ὅπως ἦταν ὁ ἀνδριάντας τοῦ θωρακοφόρου τῆς Θεσσαλονίκης.

Ὑπάρχουν πάντως καὶ ὁρισμένες κεφαλὲς στὸν Κατάλογο ποὺ δίνουμε παραπάνω, οἱ ὁποῖες δὲν προέρχονται ἀπὸ ἀκρόλιθα ἀγάλματα. Ἐὰν γιά τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Κατάλογος ἀριθ. 17) οἱ ἐνδείξεις δὲν εἶναι ἴσως ἀρκετές, γιά τὶς δύο κεφαλὲς τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης 2344 καὶ 2338 (Κατάλογος ἀριθ. 16 καὶ 4) δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἀποτελοῦν ἀντίγραφα χάλκινων ἔργων τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ. Μὲ τὸ πρόβλημα τῆς συμπλήρωσης τῶν δύο κεφαλῶν τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης θὰ ἀσχοληθοῦμε διεξοδικὰ σὲ ἄλλη μελέτη.

Δυὸ λόγια, τέλος, γιά τὴν κεφαλὴ τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Εὐβουλίδη, Ἐθν. Μ. 234 (Κατάλογος ἀριθ. 18). Οἱ κυρτὲς πλάγιες πλευρὲς τοῦ ἐξάρματος στὸ πάνω μέρος τῆς κεφαλῆς καὶ τὸ πλῆθος τῶν συνδετικῶν στοιχείων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν σχετίζονται, νομίζουμε, μὲ μιὰ σύνθετη ξύλινη κατασκευή, ποὺ ἀποτελοῦσε ἴσως τὸν πυρήνα ἐνὸς μετάλλινου κράνους.

Τελειώνοντας θὰ θέλαμε νὰ τονίσουμε, ἀκόμα μιὰ φορά, πόσο δύσκολο εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς συμπλήρωσης κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς κεφαλὲς τοῦ Καταλόγου. Ἀναπαραστάσεις εἶναι δυνατὲς σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις. Γιά τὶς ὑπόλοιπες, πέρα ἀπὸ τὴ συστηματικὴ μελέτη ὅλων τῶν τεχνικῶν λεπτομερειῶν τους, πρέπει νὰ προηγηθῇ μιὰ εἰδικὴ ἔρευνα, ποὺ θὰ βασίζεται στὶς ἐνδείξεις ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερων μνημείων.

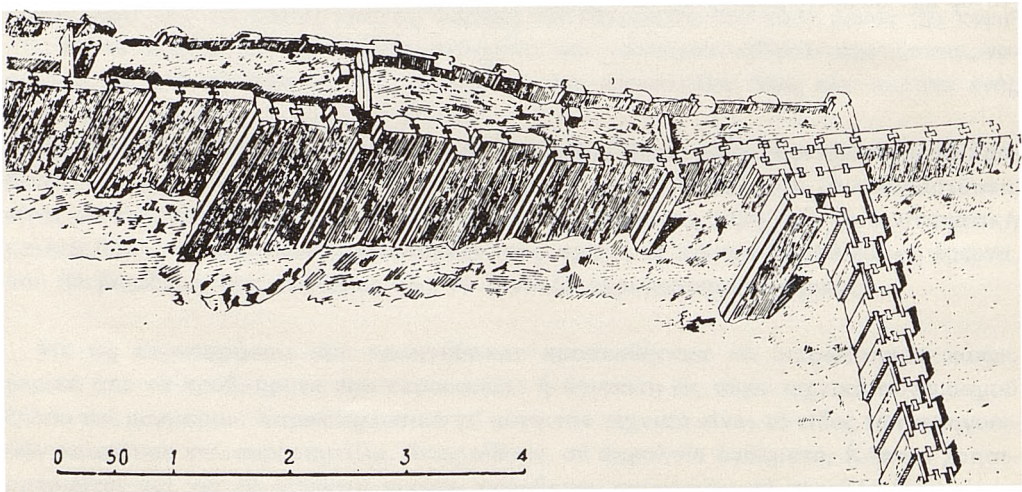
Μὲ τὶς παρατηρήσεις ποὺ προηγήθηκαν προσπαθήσαμε νὰ δια φωτίσουμε κάπως μερικὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει ἡ ἄγνωστη ὥς τώρα τεχνικὴ συνδυασμοῦ ξύλου καὶ μαρμάρου. Χαρακτηριστικό γι' αὐτὴ τὴν τεχνικὴ εἶναι τὸ εἶδος τῶν σφηνοειδῶν πελεκίνων ποὺ παρατηρεῖται, ὅπως εἶδαμε, σὲ ἀκρόλιθα ἀγάλματα. Κάποτε χρησιμοποιεῖται καὶ γιά τὴ σύνδεση μικρῶν πρόσθετων κομματιῶν σὲ κεφαλὲς ἀγαλμάτων ποὺ δὲν ἦταν ἀκρόλιθα. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις τὸ εἶδος αὐτοῦ τοῦ συνδέσμου, ποὺ ὅπως δείξαμε εἶναι χαρακτηριστικό γιά τὴ σύνδεση τῶν ξύλων μεταξύ τους, μεταφέρεται στὸ μάρμαρο. Ξέρουμε ὥς τώρα ἓνα τέτοιο παράδειγμα, τὸ τραπεζοφόρο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Τὸ μνημεῖο αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις οἱ σφηνοειδεῖς αὐλακες, ποὺ παρατηροῦνται στὶς κομμένες ἐπιφάνειες διαφόρων μνημείων, ὑποδέχονταν καὶ μαρμάρινα ἔμβολα-κλειδιά. Οἱ συνδέσεις αὐτὲς ὅμως, ποὺ ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους σὲ ξύλινες κατασκευές, χρησιμοποιοῦνται κυρίως γιά τὴ σύνδεση ξύλου καὶ μαρμάρου σὲ ἓνα εἶδος ἀκρολίθων ἀγαλμάτων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ὅπως δείχνουν τὰ ὑπολείμματα τῶν δύο ἀκρολίθων ἀγαλμάτων τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ποὺ παρουσιάσαμε στὸ πρῶτο κεφάλαιο. Ἀπὸ ἀκρόλιθα ἀγάλματα προέρχονται ἐπίσης καὶ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς κεφαλὲς τοῦ Καταλόγου τοῦ Κεφ. III. Θὰ μπορούσαμε, λοιπόν, καὶ αὐτὲς τὶς κεφαλὲς νὰ τὶς συμπληρώσουμε μὲ ξύλινα κράνια. Γιά

τις υπόλοιπες κεφαλές τοῦ Καταλόγου τὸ πρόβλημα τοῦ ὑλικοῦ τῆς συμπλήρωσής τους παραμένει ἀνοικτό.

Ὁ τρόπος σύνδεσης μαρμάρινων καὶ ξύλινων κομματιῶν ποὺ παρουσιάζεται στὰ ἀκρόλιθα τῆς Θεσσαλονίκης ἀνάγεται ὡς τὰ ὑστεροελληνιστικὰ χρόνια, ἐὰν ἡ κατασκευή τοῦ κρανίου τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ Εὐβουλίδη θεωρηθῇ σύγχρονη μὲ τὴν ἐργασία τοῦ γλυπτοῦ, ποὺ χρονολογεῖται σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅμως ὅτι ἡ ἀρχὴ αὐτῆς τῆς τεχνικῆς εἶναι ἀκόμα παλιότερη καὶ θὰ μπορούσε νὰ φτάνη ὡς τὰ κλασικὰ χρόνια. Ἡ τεχνικὴ τῶν ρωμαϊκῶν ἀκρολίθων ποὺ ἀναπαραστήσαμε εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μας, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐνδεδειγμένη γιὰ μεγάλες καὶ σύνθετες κατασκευές ἀπὸ ξύλο, ὅπως ἦταν τὰ ἀκρόλιθα καὶ χρυσελεφάντινα λατρευτικὰ ἀγάλματα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος. Λαμβάνει ὑπόψη τῆς τῆς ιδιότητες καὶ τῆ συμπεριφορὰ τοῦ ξύλου καὶ ἐξασφαλίζει συνδέσεις χωρὶς τὴ βοήθεια ἐπισφαλῶν ὑλικῶν, ὅπως εἶναι τὸ σίδηρο. Δίνει, τέλος, στὴν κατασκευὴ συνοχὴ καὶ ἐξαιρετικὴ στερεότητα. Πιστεύουμε λοιπὸν ὅτι δὲν εἶναι ἴσως ἄσχετη μὲ τὴν ἐσωτερικὴ κατασκευὴ τῶν μεγάλων ἀκρολίθων καὶ χρυσελεφαντίνων λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία ἦταν ἀδύνατο ὡς τώρα νὰ ἀναπαρασταθῇ στίς λεπτομέρειές της μὲ βάση μόνον τῆς ἐλάχιστες καὶ ἀσαφεῖς μαρτυρίες τῶν γραπτῶν πηγῶν¹⁰⁷.

ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ

1. Ήταν πιά έτοιμη γιά τύπωμα ή έργασία αυτή, όταν περνώντας από τό Γαλαξίδι πρόσεξα στο τοπικό Ναυτικό Μουσείο τό ακρόπρωρο πού εικονίζουμε στους Πί ν. 40 και 41. Τό ξυλόγλυπτο, ύψους 80 εκ., είναι σκαλισμένο από ένα κομμάτι ξύλο. Τά χέρια ήταν πρόσθετα και στερεώνονταν στους ώμους με σφηνοειδή έμβολα-κλειδιά πού έμπαιναν περαστά από πάνω μέσα σέ σφηνοειδείς αύλακες¹⁰⁸, όμοιες ακριβώς μ' αυτές πού σώζονται στο μαρμάρινο κομμάτι τοῦ θωρακοφόρου τής Θεσσαλονίκης και στις μαρμάρινες κεφαλές τοῦ Καταλόγου τοῦ κεφαλαίου ΙΙΙ. Οί λεπτομέρειες πού μᾶς ένδια-

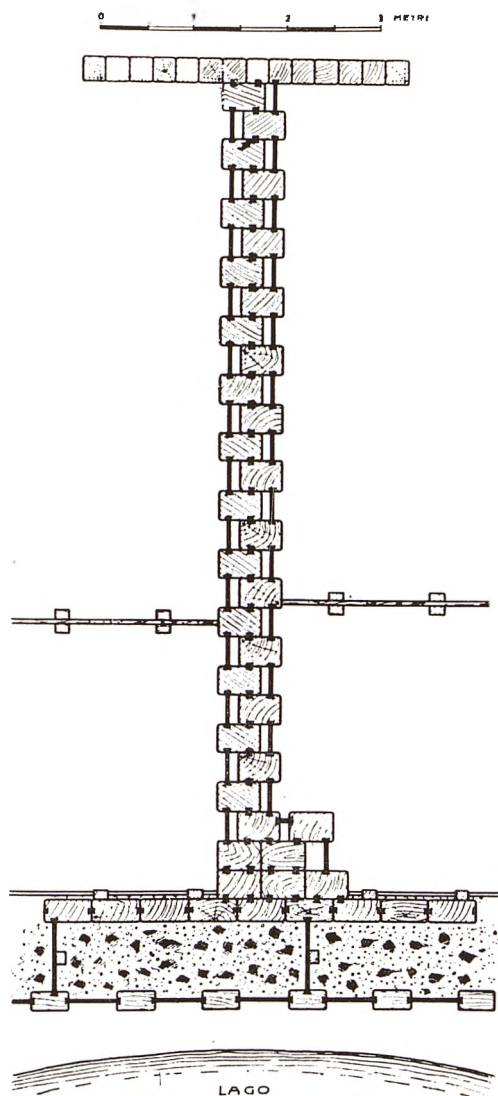


Σχέδ. 1. Τμήμα τής προκυμαίας τής λίμνης Nemi (Προοπτικό).

φέρουν φαίνονται καθαρά στις πλάγιες όψεις (Πί ν. 41). Τό ακρόπρωρο, έργο τοῦ 19ου αἰ.¹⁰⁹, επιβεβαιώνει τά συμπεράσματά μας γιά τήν τεχνική τής κατασκευής τών ακρολίθων τής Θεσσαλονίκης πού αναπαραστήσαμε, δείχνοντας συνάμα ότι με τό σύστημα τών σφηνοειδών πελεκίνων-εμβόλων είναι δυνατή, χωρίς τή χρησιμοποίηση καρφιών, ή σύνδεση τών διαφόρων τεμαχίων στα ξύλινα αγάλματα, ακόμα και στα αγάλματα εκείνα πού βρίσκονταν εκτεθειμένα στις δυσμενέστερες συνθήκες, στη μανία τής θάλασσας. "Ας σημειωθῇ ότι παρόμοιο έχουμε αναπαραστήσει τό σύστημα συνδέσεων τών μαρμάρινων βραχιόνων με τόν ξύλινο κορμό τοῦ ακρολίθου τής "Αθηνᾶς (πρβλ. Εί κ. 2)¹¹⁰.

2. Τό δεξιό σκέλος τοῦ αντιγράφου τής "Αθηνᾶς Medici στο Castello Chigi στην Ariccia

(βλ. παραπάνω σελ. 24 σημ. 56), πού ήταν γνωστό ως τώρα μόνον από τη σημείωση του E. Paribeni, *Catalogo delle Sculture di Cirene* (1959), ἀριθ. 125, παρουσιάζει στην πίσω του πλευρά, όπως με πληροφορεί ή Θ. Στεφανίδου, ίδιες τεχνικές λεπτομέρειες με τὸ σκέλος τοῦ ἀντιγράφου τῆς Κυρήνης. Συγκεκριμένα σώζονται δύο τόρμοι δια-



Σχέδ. 2. Τμήμα τῆς προκυμαίας τῆς λίμνης Nemi (Κάτοψη).

στάσεων 6 x 6 ἐκ. καὶ ἡ ἀρχὴ ἑνὸς τρίτου. Ἡ πλευρὰ αὐτὴ εἶναι χοντροδουλεμένη μετὰ βελόνι. Τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ σκέλους εἶναι 1.50 μ. Τὸ ἄκρο πόδι ἦταν πρόσθετο ἀπὸ ξεχωριστὸ κομμάτι μαρμάρου, ὅπως στὸ σκέλος τοῦ ἀντιγράφου τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.

3. Ἡ κεφαλὴ τοῦ τύπου Medici, ποὺ ἦταν γνωστὴ ἀπὸ φωτογραφίες τοῦ Hartwig (βλ. παραπάνω σελ. 24 σημ. 59), βρίσκεται σήμερα σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ στὴ Νέα Ὑόρκη (G. Hanfmann, *Ancient Art in American Private Collections* (1954), ἀριθ. 148 πίν. 39). Ἡ κεφαλὴ παρουσιάζει, ὅπως ὑποθέσαμε, μιὰ σφηνοειδῆ αὐλάκα στὴν ἐπάνω τῆς πλευρὰ καὶ μιὰ δεύτερη στὴν πίσω. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὴν E. Harrison. Καὶ αὕτῃ ἡ κεφαλὴ λοιπὸν πρέπει νὰ συμπεριληφθῇ μαζὶ μὲ τὶς ὑπόλοιπες τοῦ τύπου Medici στὸν Κατάλογο τοῦ Κεφαλαίου III.

4. Τὰ συμπεράσματά μας γιὰ τοὺς ξύλινους σφηνοειδεῖς πελεκίνους ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴν ἐσωτερικὴ κατασκευὴ τῶν δύο ἀκρολίθων τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (Κεφάλαιο I) ἐπιβεβαιώνονται, ὅπως ἔτυχε νὰ προσέξω στὸ μεταξύ, ἀπὸ τὶς ξύλινες κατασκευές τῆς προκυμαίας τῆς λίμνης Nemi, ποὺ περιγράφονται ἀναλυτικὰ στὴ δημοσίευση τοῦ G. Ucelli, *Le Navi di Nemi*² (1950), 119 κέ. Ἡ προκυμαία, ποὺ τμήματά της ἀποκαλύφθηκαν σὲ διάφορα σημεία στὶς ὄχθες τῆς λίμνης, εἶναι κατασκευασμένη μὲ μεγάλους ξύλινους πασσάλους, ποὺ συνδέονται μεταξύ τους μὲ διάφορους τρόπους συνδέσεων. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ πρόβλημά μας εἶναι τὸ πασσαλόπηγμα ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴν τοποθεσίᾳ Licino στὴ νότια ὄχθη τῆς λίμνης (Ucelli ὅ.π. 126 κέ. Εἰκ. 126 καὶ 134, ἀπὸ ὅπου καὶ τὰ σχέδια 1 καὶ 2). Τὸ πασσαλόπηγμα ἀποτελεῖται ἀπὸ δοκάρια ὀρθογώνιας τομῆς, διαστάσεων 40 x 20, 52 x 25, 45 x 30 ἐκ., ποὺ συνδέονται μεταξύ τους μὲ δύο εἰδῶν συνδετικὰ στοιχεῖα : (α) μὲ διπλὰ ἰσόφαρδα κλειδιά, ποὺ περνοῦν περαστὰ μέσα σὲ ποταμοὺς ποὺ ἀνοίγονται κατὰ μῆκος τῶν κάθετων πλευρῶν τῶν πασσάλων καὶ (β) μὲ σανίδες ποὺ ἔχουν τὶς πλάγιες στενὲς πλευρὲς τους διαμορφωμένες σὲ ἰσόφαρδα κλειδιά, ποὺ περνοῦν ἐπίσης περαστὰ στοὺς ποταμοὺς τῶν πλευρῶν τῶν πασσάλων. Τὰ δυὸ εἶδη συνδέσμων ποὺ ἀναφέραμε διαφέρουν ἀπὸ τοὺς σφηνοειδεῖς πελεκίνους ποὺ συμπεράναμε σὲ μιὰ μόνο δευτερεύουσα λεπτομέρεια : δὲν εἶναι διπλὰ κλειδιά στενόφαρδα, ὅπως οἱ σφηνοειδεῖς πελεκίνοι, ἀλλὰ διπλὰ ἰσόφαρδα κλειδιά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Για τὰ ἀκρόλιθα βλ. γενικά: H. Blümner, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern* III (1884), 210 κέ. A. Mau, *RE*. I 1, 1198 κέ. λ. *Acrolithus*, Daremberg-Saglio DA. I, 35 κέ. λ. *Acrolithus*, M. Squarciapino, *Bull. Com.* 70, 1942, 83 κέ. D. Mustilli, *EAA*. I (1958), 48 κέ. Για τὰ χρυσελεφάντινα: H. Blümner, *RE*. V 2, 2362 κέ. λ. *Elfenbein*. Daremberg-Saglio DA II. I, 446 κέ. λ. *Ebur* (A. Jacob). C. Albizzati, *EAA*. II (1959), 939 κέ. λ. *criselefantina, tecnica*. Τελευταία N. Leipen, *Athena Parthenos, A reconstruction* (1971), 19 κέ. σημ. 21 κέ., όπου καὶ ἄλλη σχετική βιβλιογραφία.

1. Στρ. Πελεκίδης, *ΑΔ* 9, 1924/5, 121 κέ. Πίν. 1.

2. Πρβλ. E. Langlotz, *Phidiasprobleme* (1947), 69.

3. Βλ. σχετικά Γ. Δεσπίνης, Συμβολή στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου (1971), 147 σημ. 200 καὶ διεξοδικὰ στὰ Πρακτικά τοῦ Β' Διεθνoῦς Συμποσίου περὶ Ἀρχαίας Μακεδονίας (1973), ποὺ τυπώνεται.

4. Ὡς χαρακτηριστικὰ παραδείγματα μπορεῖ νὰ ἀναφέρῃ κανεὶς τὸ λιοντάρι τῆς Ἀμφίπολης (O. Broneer, *The Lion Monument at Amphipolis* (1941), 35 κέ. Εἰκ. 24 - 30. J. Roger, *BCH*. 63, 1939, 9 κέ. Εἰκ. 2 - 10, πίν. 4 - 6) ἢ τὸ ἄγαλμα τοῦ Δαίδαλου ἀπὸ τῆ Φιλαδέλφεια - Amman (J. H. Hiffe, *Studies D. Robinson* I (1951), 703 κέ. Πίν. 75 - 80. H. Möbius, *Jdl*. 68, 1953, 96 κέ.). Εἶναι πολλὲς οἱ περιπτώσεις ποὺ ἄγαλματα συμπληρώνονται μὲ μικρὰ πρόσθετα κομμάτια (βλ. P. C. Bol, *Die Skulpturen des Schiffsfundes von Antikythera* (1972), 94 κέ.). Τὰ πρόσθετα κομμάτια πιάνονται συνήθως μόνον μὲ κολλητικὲς οὐσίες, κάποτε ὅμως ἡ συγκόλληση ἐνισχύεται καὶ μὲ ἓνα μικρὸ μετάλλινο γόμφο.

5. Τὸ μάρμαρο εἶναι χοντρόκοκκο, ἴσως βορειοελλαδίτικο, ὅπωςδὴποτε ὅμως ὄχι πεντελικό, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πελεκίδης, ὁ. π. 122.

6. Πρβλ. Στρ. Πελεκίδης, ὁ. π. 126 κέ. Εἰκ. 5 - 6.

7. Πελεκίδης, ὁ. π. 126.

8. Διαστάσεις τῶν αὐλάκων στὴν πίσω πλευρά (ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω):

α) αὐλακα Α: μῆκος 20 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχή (στὸν πυθμένα) 3.8 ἐκ., πλάτος στὸ πέρασ (στὸν πυθμένα) 3.1 ἐκ., βάθος στὴν ἀρχή 2.3 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχή (στὰ χεῖλη) 3.5 ἐκ., πλάτος στὸ πέρασ (στὰ χεῖλη) 2.7 ἐκ., βάθος στὸ πέρασ 2.2 ἐκ.

β) αὐλακα Β: μῆκος 23 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχή (στὸν πυθμένα) 3.8 ἐκ., πλάτος στὸ πέρασ (στὸν πυθμένα) 2.8 ἐκ., βάθος στὴν ἀρχή 2.7 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχή (στὰ χεῖλη) 3.0 ἐκ., πλάτος στὸ πέρασ (στὰ χεῖλη) 2.4 ἐκ., βάθος στὸ πέρασ 2.3 ἐκ.

γ) αὐλακα Γ: μῆκος 24.5 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχή (στὸν πυθμένα) 4.7 ἐκ., πλάτος στὸ πέρασ (στὸν πυθμένα) 2.8 ἐκ., βάθος στὴν ἀρχή 2.7 ἐκ. πλάτος στὴν ἀρχή (στὰ χεῖλη) 4.2 ἐκ., πλάτος στὸ πέρασ (στὰ χεῖλη) 2.5 ἐκ., βάθος στὸ πέρασ 2.2 ἐκ.

Διαστάσεις αὐλακας στὴν πλάγια ἀριστερὴ πλευρά:

μῆκος 14 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχή (στὸν πυθμένα) 3.1 ἐκ., πλάτος στὸ πέρασ (στὸν πυθμένα) 2.4 ἐκ., βάθος στὴν ἀρχή 2.6 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχή (στὰ χεῖλη) 2.9 ἐκ., πλάτος στὸ πέρασ (στὰ χεῖλη) 2.2 ἐκ., βάθος στὸ πέρασ 2.2 ἐκ.

9. Βλ. σχετικά Κώστα καὶ Κυπριανοῦ Μπίρη, *Ξυλεία καὶ Ξυλουργικὴ* (1935), 231 κέ. σχέδ. 160 - 161.

10. Παραστά τρέσα έχουν κυρίως οί ρωσικές εικόνες.
11. 'Η εικόνα, έργο του ζωγράφου Νικολάου Ζησίου, είναι του έτους 1855. Εικονίζει τους "Άγιους Πάντες και προέρχεται από την περιοχή της 'Αδριανούπολης. Οί διαστάσεις της είναι 62 x 48 εκ. Σημειώνουμε ενδεικτικά τις διαστάσεις των αλλάκων :
 πλάτος στην άρχή (στά χείλη) 4.2 εκ., στο πέρας (στά χείλη) 3.3 εκ.
 πλάτος στην άρχή (στόν πυθμένα) 4.9 εκ., στο πέρας (στόν πυθμένα) 3.9 εκ.
 βάθος στην άρχή 1 εκ., στο πέρας 8 χιλ.
12. Για τη σχετική όρολογία στη γλώσσα μας βλ. Κώστα και Κυπριανού Μπίρη, δ.π. 231 κέ.
13. Για τους τρόπους σύνδεσης των λίθων βλ. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, 'Υλικά δομής 2 (1958), 175 κ.έ.
14. Για τους τρόπους σύνδεσης των ξύλων κατά πλάτος βλ. Κώστα και Κυπριανού Μπίρη, δ.π. 225 κέ. Σχέδ. 156. 'Ιδιοι τρόποι εφαρμόζονταν και στην αρχαιότητα : βλ. γενικά H. Blümner, Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern II (1879), 306 κέ. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, 'Υλικά δομής 1 (1955), 58 κέ. A. Wasowicz, Obróbka drewna w starożytnej grecji (1966), 103 κέ. Είκ. 40.
15. Βλ. σχετικά Κώστα και Κυπριανού Μπίρη, δ.π. 228 Σχέδ. 156 Δ.
16. Για τον τύπο της 'Αθηνᾶς Medici βλ. παρακάτω Κεφ. II και τη σχετική βιβλιογραφία που δίνουμε στη σημ. 51.
17. 'Ο όρος είναι αρχαίος, βλ. Lidell-Scott-Jones στη λ. *κάναβος* ή *κάνναβος*.
18. Τò ίδιο πρέπει νά δεχτούμε και γιά τὰ χρυσελεφάντινα ἀγάλματα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ὅπως σημειώνει ὁ G. P. Stevens, Hesperia 24, 1955, 265 σημ. 26. Τὰ ξύλα πού ἐντυναν τὸν κάναβο τῆς 'Αθηνᾶς Παρθένου ἦταν κατὰ τὸν Stevens φλαμούρια.
19. 'Ο Stevens, Hesperia 24, 1955, 265 σημ. 26 ὑποθέτει ὅτι ὁ κάναβος τῆς Παρθένου ἦταν ἀπὸ κυπαρίσσι. Τὰ προβλήματα τῆς ἐσωτερικῆς κατασκευῆς τῶν χρυσελεφαντίνων συζητᾶ ἀναλυτικὰ τελευταῖα ὁ A. Mallwitz, Olympische Forschungen V 1 (1964), 97 κέ.
 Εἶναι βέβαιο ὅτι [ἡ ἐσωτερικὴ κατασκευὴ] τῶν μεγάλων *ὑποξύλων* (Λουκιανός, Ζεὺς τραγῳδός 8) λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος θὰ ἦταν περισσότερο σύνθετη ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀκρολίου τῆς Θεσσαλονίκης πού ἀναπαριστοῦμε. Στὰ ἀγάλματα αὐτὰ θὰ ἀφῆνονταν ἴσως μεταξὺ τοῦ κανάβου καὶ τῶν ξύλινων τεμαχίων πού τὸν ἐντυναν, κενὰ πού θὰ ἐπέτρεπαν στὰ ξύλα νά « ἀναπνέουν » καὶ πού θὰ διατηροῦσαν σταθερὲς ἀτμοσφαιρικὲς συνθήκες στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀγαλμάτων. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι μέσα σ' αὐτὰ κυκλοφοροῦσε πλῆθος *μυῶν* καὶ *μυγαλῶν*, ὅπως ἀναφέρει ὁ Λουκιανός ('Ονειρος ἢ ἀλεκτρῶν 24, Ζεὺς τραγῳδός 8). Κενὰ, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, παρουσιάζουν στὸ ἐσωτερικὸ τους καὶ τὰ ξύλινα ἀγάλματα τῆς δυτικῆς τέχνης (Πί ν. 13 - 14), πού εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ πολλὰ κομμάτια ξύλου.
20. Διαστάσεις τοῦ τόρμου 9 x 5.7 εκ., βάθος 6.7 ἕως 6.2 εκ.
21. Τοὺς δυνατοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους στερεώνονταν τὰ περιαιρετὰ χρυσὰ ἐλάσματα πάνω στὰ ξύλα τοῦ ἀγάλματος τῆς Παρθένου συζητᾶ διεξοδικὰ ὁ Stevens, Hesperia 26, 1957, 356 κέ. Πρβλ. N. Leipen, Athena Parthenos (1971), 19 κέ.
22. Για τὴ λευκοφόρο βλ. γενικά H. Blümner, Technologie und Terminologie IV (1887), 315 καὶ σημ. 1. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, 'Υλικά δομής 2 (1958), 35 καὶ σημ. 4. Για τὴ χρύσωση βλ. γενικά R. Lullies, Vergoldete Terrakotta - Appliken aus Tarent (1962), 41 κέ.
23. Για ἀγάλματα θωρακοφόρων βλ. τελευταῖα C. Vermeule, Berytus 13, 1959/60, 1 κέ. Berytus 15, 1964, 95 κέ. Berytus 16, 1966, 49 κέ. H. G. Niemeyer, Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser (1968), 47 κέ., 91 κέ.
24. Διαστάσεις τῶν αὐλάκων τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς:
 1. Δεξιὰ αὐλακα : μῆκος 16.4 εκ., πλάτος στὴν ἀρχή (στὸν πυθμένα) 3.2 εκ., πλάτος στὸ πέρας (στὸν πυθμένα) 1.8 εκ., πλάτος στὸ πέρας (στά χείλη) 1.6 εκ., βάθος στὴν ἀρχή 1.5 εκ., βάθος στὸ πέρας 1.4 εκ.
 2. Ἀριστερὴ αὐλακα : μῆκος 16.4 εκ., πλάτος στὴν ἀρχή (στὸν πυθμένα) 3.0 εκ., πλάτος στὸ πέρας (στὸν πυθμένα) 1.8 εκ., πλάτος στὴν ἀρχή (στά χείλη) 2.3 εκ., πλάτος στὸ πέρας (στά χείλη) 1.6 εκ., βάθος στὴν ἀρχή 1.8 εκ., βάθος στὸ πέρας 1.4 εκ.
- Διαστάσεις τῆς αὐλακᾶς τῆς πλάγιας δεξιᾶς πλευρᾶς :
 μῆκος 14.7 εκ., πλάτος στὴν ἀρχή (στὸν πυθμένα) 3.4 εκ., πλάτος στὸ πέρας (στὸν πυθμένα) 1.7 εκ.

- πλάτος στην άρχη (στα χείλη) 2.6 εκ., στο πέρας (στα χείλη) 1.4 εκ., βάθος στην άρχη 1.4 εκ., βάθος στο πέρας 1.2 εκ.
- Διαστάσεις της αυλακας της πλάγιας άριστερης πλευράς :
- μήκος 18.3 εκ., πλάτος στην άρχη (στον πυθμένα) 3.5 εκ., πλάτος στο πέρας (στον πυθμένα) 1.7 εκ., πλάτος στο πέρας (στα χείλη) 2.2 εκ., βάθος στην άρχη 1.7 εκ., βάθος στο πέρας 1.5 εκ.
25. Μερικά παραδείγματα συγκεντρώνει ή M. Squarciapino, Bull. Com. 70, 1942, 87 σημ. 8.
26. Πρβλ. R. H. Marijnissen, *Dégradation, Conservation et Restauration de l'oeuvre d'art* (1967) I 127 και σημ. 75.
27. Το θέμα δέν μπόρεσα νά έρευνήσω διεξοδικά, γιατί τά αγάλματα πού εικονίζονται στους Π i v. 13 - 14, τά πρόσεξα, όταν είχα πιά τελειωμένη την έργασία μου.
28. R. H. Marijnissen ό.π. I 502 κέ. και II εικ. 232 - 233.
29. R. H. Marijnissen ό.π. I 503 κέ. και II εικ. 240 - 243.
30. Ίσφαρδα κλειδιά έχουμε π.χ. σέ μιá ξύλινη σαρκοφάγο του Ιου αϊ. μ.Χ. στο Leningrad (M. Vaulina - A. Wasowicz, *Bois grecs et romains de l'Ermitage* (1974), 111 άριθ. 32 εικ. 52c).
31. "Ηρώνας, Βελοποϊικά 5 (H. Diels - E. Schramm, *AbhAKBerlin* 1918, Nr. 2, σελ. 10) : τῷ δέ τόξῳ κατὰ μέσσην τήν κοίλην γραμμὴν συμφυῆς ἔστω κανὼν ὁ EZHΘ, ἔχων ἐν τῇ ἐπάνῳ ἐπιφανείᾳ σωλήνηα πελεκινοειδῆ τὸν ΚΛ. Τούτῳ δέ ἀρμοστός γερονέτω ἄρρην ἰσομήκης αὐτῷ, ἔχων ἔκ τε τῆς ἄνω ἐπιφανείας συμφυῆ ἕτερον κανόνα ἀναπληροῦντα πᾶν τὸ μήκος καὶ τὸ πλάτος τοῦ EZHΘ κανόνος, καὶ ἔχοντα ἔκ τῆς ἄνω ἐπιφανείας μέσον κοίλασμα περιφερὲς ἰσόμεκες τῷ ΚΛ πελεκίνῳ εἰς ὃ ἐπιτίθεται τὸ βέλος (Πρβλ. E. W. Marsden, *Greek and Roman Artillery, Technical Treatises* (1971), 20 (W. 75), 45 κέ. εικ. 2).
32. "Ηρώνας, Πνευματικά Β' XXXVI (W. Schmidt, *Heronis Alexandrini opera* vol. I) : ἐγκεκολλάφθω ἐν αὐτῷ κοιλότης περιφερῆς τὰ ἐν βάθει πλατύτερα ἔχονσα τῶν ἐκτός μερῶν, ἵνα ἡ ὥσπερ θῆλυς πελεκινοειδὴς σωλήν.
33. "Ηρώνας, Περὶ διόπτρας ε' (H. Schoene, *Heronis Alexandrini opera*, vol. III), 200. 20 - 25 : δύο γίνονται κανόνες μήκος μὲν ὡς πηχῶν ι, πλάτος δέ ὡς δακτύλων ε, πάχος δέ ὡς δακτύλων τριῶν, ἐν δέ τῷ μέσῳ πλάτει ἐκατέρῳ αὐτῶν πελεκίνος γίνεται θῆλυς τὰ στενὰ εἰς τὸ ἔξω μέρος ἔχων, ἰσομήκης τῷ κανόνι τοῦτῳ δέ ἀρμοστόν γίνεται χελωνάριον εὐλύτως διατρέχειν εἰς αὐτὸν δυνάμενον καὶ μὴ ἐκπίπτειν. Στὸ « Περὶ αὐτοματοποιητικῆς X,1 (W. Schmidt, *Heronis Alexandrini opera*, vol. I) τοὺς « θήλεις πελεκινοειδεῖς σωλήνες » ὀνομάζει ἀπλῶς « πελεκίνους » : τὰ δέ κανόνια διὰ πελεκίνων καταβανέτω ὀρθὰ εἰς τοὺς τοῦ πλινθίου τοίχους.
34. Βλ. παραπάνω σημ. 31.
35. "Ηρώνας, Βελοποϊικά 10 : « εἰάν τῷ ἄρρηνι πελεκίνῳ. . . » (Πρβλ. Marsden, ό.π. 24 (W 85).
36. Βλ. σχετικά E. W. Marsden, *Greek and Roman Artillery, Historical Development* (1969), 60.
37. Δέν ξέρω τί ἀκριβῶς εἶναι οἱ « κρυπτοὶ πελεκίνοι » πού ἀναφέρει ὁ Φίλων ὁ Βυζάντιος (Philonis, *Mechanicae Syntaxis* IV, 66.35 - 37) : πῆγνυται δέ καὶ κρυπτοῖς πελεκίνοις, ὥστε τὰς ἐκτὸς γωνίας ἐπ' ὄνυχος συμβεβλημένας ἔχειν. Νά πρόκειται ἄραγε γιὰ τὰ « πελεκινοειδῆ » συνδετικά στοιχεῖα πού μᾶς ἀπασχολοῦν ;
38. Γιὰ τὴ μίλτο βλ. γενικά H. Blümner, *Technologie und Terminologie* IV (1887), 479 κέ.
39. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, 'Υλικά δομῆς 1 (1955) 47.
40. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, 'Υλικά δομῆς 2 (1958) 140 σημ. 1, 141. R. Martin, *Manuel d'architecture grecque* I (1965), 185 κέ.
41. Σέ ἀρχιτεκτονικά μέλη σώζονται γραμμὲς ἢ ἀκόμα καὶ ἐπιγραφές, γραμμένες μὲ μίλτο, ὅπως π.χ. σέ ἓνα σφόνδυλο τῶν Προπυλαίων ('Α. 'Ορλάνδος, 'Υλικά δομῆς 2 (1958), 159 εικ. 106, 160 σημ. 1). 'Αγγεῖα, λίθινα καὶ πήλινα, μὲ ὑπολείμματα μίλτου βρέθηκαν στίς ἀνασκαφές, βλ. σχετικά H. Thompson, *Hesperia* 6, 1937, 153. The Ath. Agora XIV (1972), 32. W. B. Dinsmoor, *Observations on the Hephaisteion*, *Hesperia Suppl.* V (1941), 129 εικ. 56 άριθ. 2 καὶ 3 (τὴν ὑπόδειξη ὀφείλω στὸν Δ. Παντερμαλῆ).
42. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, 'Υλικά δομῆς 2 (1958), 140 κέ. R. Martin, *Manuel d'architecture grecque* I (1965), 184 κέ. Όταν ἤθελαν νά τραβήξουν μακριὰς γραμμὲς οἱ ἀρχαῖοι τεχνίτες χρησιμοποιοῦσαν τὴν στάθμην ἢ λινέην, τὴν ὅποια εἶχαν ἀλείψει προηγουμένως μὲ μίλτο, βλ. σχετικά 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, 'Υλικά δομῆς 2 (1958), 143 καὶ σημ. 6 - 7, 144 σημ. 1.

43. Για τὸν χρωματισμὸ τῶν ξύλων μὲ μίλτο, βλ. H. Blümner, δ.π. IV (1887), 480, 495. Για τὸ mium βλ. W. Kroll, RE. XV. 2, 1848 κέ.
44. E. L. Schwandner, AA, 1971, 529 κέ. εἰκ. 23.
45. Ἡ υπογράμμιση δική μου.
46. Lolling, AM. 5, 1880, 384 κέ. Π. Καστριώτης, Γλυπτά Ἑθνικοῦ Μουσείου (1908), ἀριθ. 2674 - 2679. C. Blümel, Die archaisch - griechischen Skulpturen der staatlichen Museen zu Berlin (1963), 19 ἀριθ. 11 Εἰκ. 23.
47. Μὲ μίλτο βάφανε τὰ πλοῖα ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ὀμήρου, ὅπως δείχνει τὸ ἐπίθετο μιλοπάργης : *νῆες μιλοπάργοι* (Ἰλ. Β 637, Ὀδ. ι 125). Πρβλ. Ἡσύχιος λ. *μιλοπάργοι* *μιλτόπρωροι*, τὰ ἑκατέρωθεν τῆς πρῶμης καὶ πρῶρας μεμιλωμένα ἔχουσιν, αἱ δὲ αὐταὶ καὶ φοινικοπάργοι ἐλέγοντο. *Φοινικοπάργοι* : Ὀδ. λ 124, ψ 271. Πρβλ. H. Blümner δ.π. IV (1887), 453, 454 σημ. 2, 479 κέ. W. Helbig, Das Homerische Epos aus den Denkmälern erläutert (1884), 114 σημ. 4.
48. Πρβλ. E. Langlotz, Phidiasprobleme (1947), 70 καὶ MM. 1, 1960, 171 κέ.
49. Βλ. τελευταῖα V. M. Strocka, JdI. 82, 1967, 122 κέ.
50. W. Amelung, ÖJh. 11, 1908, 170 κέ.
51. Για τὸν τύπο τῆς Ἀθηνᾶς Medici βλ. γενικὰ E. Langlotz, Phidiasprobleme (1947), 69 κέ. G. Lippold, Griechische Plastik (1950), 155 κέ. σημ. 14 κέ. Becatti, Problemi Fidici (1951), 175 κέ. Langlotz, MM. 1, 1960, 164 κέ. πίν. 44 - 51. Γ. Δεσπίνης, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου (1971), 147 σημ. 200. Langlotz, Archivo español de Arqueologia 45/47, 1972/74, 141 κέ. καὶ κυρίως 146 κέ.
- Τὸν κατάλογο ἀντιγράφων ποὺ δίνει ὁ F. Chamoux, BCH. 68/69, 1944/45, 216 κέ. τὸν συμπληρώνουν οἱ : E. Paribeni, Museo Nazionale Romano, Sculture greche del V sec. (1953), ἀριθ. 101. Τοῦ ἴδιου, Catalogo delle sculture di Cirene (1959), ἀριθ. 125. E. Langlotz, MM. 1, 1960, 164 σημ. 1 (ἀντίγραφο συλλ. Gorga), 170 πίν. 51 c - d (ἀντίγραφο συλλ. de Ganay). E. Langlotz, Archivo español de Arqueologia 45/47, 1972/74, 146 σημ. 8. Ἀντίγραφο τῆς κεφαλῆς ἀποτελεῖ, νομίζω, καὶ ἡ κεφαλὴ Ἀθηνᾶς στὸ Oberlin, Ohio (E. Capps Jr., Allen Memorial Art Museum Bulletin 10, 1953, 77 κέ. εἰκ. 1 - 8), ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη.
52. Βλ. παρακάτω Κεφ. III, κατάλογος ἀριθ. 2.
53. W. Amelung, ÖJh. 11, 1908, 175 κέ. εἰκ. 62 καὶ πίν. 5 - 6 (ἡ κεφαλὴ), εἰκ. 64 (τὰ ἄκρα πόδια).
54. W. Amelung, δ.π. 175 κέ.
55. E. Paribeni, Catalogo delle sculture di Cirene (1959), ἀριθ. 125 πίν. 77. Σωζ. ὕψος τοῦ σκέλους 1.03 μ.
56. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Paribeni δ.π. ἀριθ. 125 : « Come in altre repliche dello stesso originale — alla ben nota di Salonico può essere affiancato un'altro frammento nel castello 'Chigi dell'Ariccia, praticamente identico a quello di Cirene ».
57. Ἐξαιτίας κυρίως τῆς σημείωσης τοῦ Paribeni δ.π. ὅτι « il frammento di Cirene sembra di lavoro rapido e molte con pieghe semplificate e sciatte : sul retro rimangono tracce di due sbarre di metallo per assicurarle al resto della statua ». Πάντως, ἡ χρησιμοποίηση μετὰλλινων γόμφων δὲν ἀποκλείει μιὰν ἀκρολιθικὴ κατασκευή.
58. Τὴν κεφαλὴ τῆς Ἑρέσου ὁ Ch. Picard, Manuel II 1 (1939), 338, σημ. 2, τὴ σχετίζει μὲ ἀκρόλιθο ἄγαλμα.
59. W. Amelung, RM. 40, 1925, 138 πίν. 9 - 10. Πρβλ. F. Chamoux, BCH. 68/69, 1944/45, 217 ἀριθ. 12.
60. A. H. Smith, Cat. of sculpture in British Museum II (1900) ἀριθ. 1572. W. Amelung, ÖJh. 11, 1908, 177 κέ. εἰκ. 65 - 67. Πρβλ. Chamoux, BCH. 68/69, 1944/45, 216 ἀριθ. 9.
61. W. Amelung, ÖJh. 11, 1908, 182 κέ. Τὴν ἀποψη αὐτὴ πολέμησε ὁ Langlotz, Phidiasprobleme (1947), 70 καὶ MM. 1, 1960, 171.
62. G. Lippold, Griechische Plastik (1950), 155 καὶ RE. XIX. 2, 1924.
63. Τὸν πολεμικὸ χαρακτήρα τῆς θεᾶς δείχνει ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἡ κίνησις τοῦ λυγισμένου ἀριστεροῦ χεριοῦ ποὺ κρατᾷ τὴν ἀσπίδα. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Langlotz, MM. 1, 1960, 170 δείχνουν ὅτι ἡ θεὰ « den Schild nicht in repräsentativer Weise trägt, wie in Amelungs Ergänzung, sondern erhebt, als ob sie in den Kampf eilt » (πρβλ. τὴν ἀσπίδα τοῦ μικροῦ ἀντιγράφου τῆς συλλ. de Ganay, Langlotz δ.π.

170 πίν. 51 c - d. Τὸν πολεμικὸν χαρακτήρα τῆς θεᾶς τονίζει ὁ Langlotz καὶ παρακάτω σελ. 171 (ἀναφορικὰ μὲ τὸ δεξιὸ χερί πού ἄρπαζε τὸ δόρυ) καὶ 172 κέ.

64. Lippold, Griechische Plastik (1950), 142 σημ. 3 καὶ κυρίως H. Thiersch, NGG. NF. 2, 10 (1938), 211 κέ.

65. Lippold, Griechische Plastik (1950), 189 σημ. 5. Frickenhaus, JdI. 28, 1913, 360 κέ.

66. E. Langlotz, MM. 1, 1960, 172. Πρβλ. Γ. Δεσπίνης, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου (1971), 147 σημ. 201, 204 κέ.

67. Στὸν Κολώτη ἀπέδωσε τὸν τύπο ὁ Frickenhaus, JdI. 28, 1913, 360 κέ. Ἄλλοι ἐσχέτισαν τὸν τύπο μὲ τὸν Ἀγοράκριτο (P. Herrmann, ÖJh. 2, 1899, 170 κ.έ. E. Langlotz, MM. 1, 1960, 172).

68. Γ. Δεσπίνης, ὁ.π. 204 κέ.

69. Τρία λοφία εἶχε ἐπίσης τὸ κράνος τοῦ ἀντιγράφου I τῆς Σεβίλλης (Langlotz, MM. 1, 1960, 167 «die in rechteckige Löcher eingefügt waren»). Πρόσθετες ἦταν καὶ οἱ ἀνασηκωμένες παραγναθίδες πού στερεωνόνταν, ὅπως καὶ στὴν κεφαλὴ τῆς Θεσσαλονίκης, μέσα σὲ βαθύνσεις ὀρθογώνιες, διαστάσεων 1.3 x 3.5 ἐκ. καὶ βάθους 4.7 ἐκ.

70. Στὴν ἀναπαράστασή μας Εἰκ. 2, στὶς ὁπές πάνω ἀπὸ τὴ στεφάνη, τοποθετήσαμε ἡμίτομα μυθικῶν ζώων κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ κράνους τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου. Ἐπὶ ὁπές στὴν ἴδια θέση ἔχει καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀντιγράφου I τῆς Σεβίλλης. Ἡ θέση καὶ οἱ διαστάσεις τους ἀποκλείουν τὴν περίπτωση νὰ στερεωνόνταν ἐδῶ στέφανος, ὅπως ὑπέθεσαν μερικοὶ ἐρευνητὲς (Rizzo, Becatti) καὶ ὅπως δέχεται καὶ ὁ Langlotz ὁ.π. 167 κέ. Γιά μιὰ τέτοια συμπλήρωση ἐνδεικτικὲς ἴσως εἶναι μόνον οἱ ὁπές στὴν κεφαλὴ τῆς Βιέννης, Amelung, ÖJh. 11, 1908, 176. Ἐπὶ ὁπές στὴν ἴδια θέση, σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις μεταξύ τους, ἔχει καὶ ἡ κεφαλὴ στὸ Oberlin (βλ. παραπάνω σημ. 51).

71. Τὶς παρατήρησε καὶ ὁ Πελεκίδης, ΑΔ. 9, 1924/25, 123 : «Πρὸ τοῦ λόφου τούτου διακρίνονται ἐπὶ τῆς κυρτότητος τοῦ κράνους δύο ἀβαθεῖς κοιλότητες, ἀνὰ μιὰ ἐκατέρωθεν».

Ἄς σημειωθῇ ἐδῶ καὶ μιὰ ἄλλη λεπτομέρεια τῆς κεφαλῆς τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης πού δὲν ἔτυχε νὰ τὴν προσέξουν ὡς τώρα. Στὸ πίσω μέρος, πάνω στὴ βάση τοῦ λοφίου, σώζεται ἓνα μικρὸ στρογγυλὸ ἐξόγκωμα μὲ μιὰ μικρὴ κοιλότητα στὸ μέσο του (πρβλ. Πί ν. 2 - 3). Πρόκειται γιὰ σημεῖο μετρήσεων τοῦ ἀντιγραφέα (καμπιόνι).

72. Πελεκίδης, ΑΔ. 9, 1924/25, 138. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ κάνει τὸν Πελεκίδη νὰ ἀμφισβητῇ ὁ.π. 138 σημ. 3 τὴν ταύτιση τοῦ τύπου Medici μὲ τὴν Ἀθηνᾶ τοῦ Κολώτη πού εἶχε προταθῇ ἀπὸ τὸν Frickenhaus.

73. Μὲ τὸ ἐπίθετο «πελεκιννοειδής» προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν Ἡρώνα τὸν Ἀλεξανδρέα, ὅπως εἶδαμε παραπάνω (σελ. 19 σημ. 31 καὶ 32), αὐτὸ πού λέμε σήμερα «περαστὸ τρέσο» ἢ «κλειδί» (ἰσόφαρδο). Θὰ ταίριαζε, λοιπόν, καὶ γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς μορφῆς τοῦ συνδέσμου πού συμπεράναμε.

Τὸ ἰσόφαρδο «κλειδί» ὀνομάζεται ἐπίσης καὶ «πελεκίνος» (πρβλ. παραπάνω σελ. 20 σημ. 33 καὶ 35). Αὐτὸν τὸν ὅρο προτιμήσαμε τελικὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε καὶ μεῖς γιὰ τὸν σύνδεσμο πού μᾶς ἐνδιαφέρει, γιατί εἶναι ἀπλούστερος. Γιά νὰ ἀποφύγουμε τὴ σύγχυση πού θὰ δημιουργοῦνταν μὲ τοὺς γνωστοὺς ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ πελεκίνους προσδιορίζουμε πάντοτε τὸ νέο σύνδεσμο μὲ τὸ ἐπίθετο σφηννοειδής.

74. Μερικὰ παραδείγματα ἔχει συγκεντρώσει ὁ J. R. Crawford στὸν κατάλογό του «Capita desecta and marble coiffures», Memoirs of the American Academy in Rome I, 1915/16, 103 κέ. Οἱ περισσότερες κεφαλὲς ὅμως αὐτοῦ τοῦ καταλόγου εἶναι ὡς πρὸς τίς τεχνικὲς τους λεπτομέρειες ἄσχετες μὲ τὰ μνημεῖα πού ἐξετάζουμε.

75. E. Paribeni, Museo Nazionale Romano, Sculture greche del V sec. (1953), 58 ἀριθ. 101, ὅπου καὶ ἡ παλιότερη βιβλιογραφία. Τελευταία βλ. H. v. Steuben, Helbig⁴ III, ἀριθ. 2263.

76. W. Amelung, VatKat. I, ἀριθ. 197 πίν. 46. W. Fuchs, Helbig⁴ I, ἀριθ. 331, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

77. G. Libertini, RM. 40, 1925, 125 κέ. πίν. 8. Πρβλ. F. Chamoux, BCH. 68/69, 1944/45, 216 ἀριθ. 10.

78. G. Dontas, ASAtene 37/38, 1959/60, 313. Φωτογραφία τῆς κεφαλῆς : DAI Athen Neg. Nr. 68/248.

79. A. H. Smith, Cat. of Sculpture in British Museum II (1900), ἀριθ. 1506, πίν. 25.2. W. Amelung, ÖJh. 11, 1908, 181 κέ. E. Paribeni, Atti Mem. Soc. Magna Grecia N.S. 2, 1958, 63 κέ. πίν. XIX, 1 - 2.

80. F. Poulsen, Cat. of sculpture in the Ny-Carlsberg Glyptothek (1951), ἀριθ. 101. E. Berger, Par-

thenon-Ostgiebel (1958), 16 κέ. σημ. 38 κέ. πίν. 3 - 4. F. Brommer, Skulpturen der Parthenon - Giebei (1963), 110 ἀριθ. 25.

81. Διαστάσεις τῶν αὐλάκων τῆς ἐπάνω πλευρᾶς (σὲ ἑκατοστά) :

Αὐλακα Α : μῆκος 30, πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὰ χεῖλη) 4.2, πλάτος στὸ πέρας (στὰ χεῖλη) 2.7. πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 4.8, πλάτος στὸ πέρας (στὸν πυθμένα) 3.3.

βάθος στὴν ἀρχὴ 2.6, βάθος στὸ πέρας 2.5.

Αὐλακα Β : μῆκος 13, πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὰ χεῖλη) 4.5, πλάτος στὸ πέρας (στὰ χεῖλη) 3.3. πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 4.7, πλάτος στὸ πέρας (στὸν πυθμένα) 3.7.

βάθος στὴν ἀρχὴ 2.3, βάθος στὸ πέρας 2.3.

Διαστάσεις αὐλακάς Γ τῆς πίσω πλευρᾶς :

μῆκος 20, πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὰ χεῖλη) 3.1, πλάτος στὸ πέρας (στὰ χεῖλη) 2.1.

πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 4.6, πλάτος στὸ πέρας (στὸν πυθμένα) 2.4.

βάθος στὴν ἀρχὴ 2.3, βάθος στὸ πέρας 1.9.

82. Lippold, Griechische Plastik (1950), 190 σημ. 11. F. Brommer, Skulpturen der Parthenon - Giebel (1963), 108 ἀριθ. 13. Γιὰ τὸν τύπο βλ. τελευταῖα I. Skupinska - Lönset, AE. 1973, 19 κέ. πίν. 4 - 5.

83. H. Heydemann, Die antiken Marmor - Bildwerke zu Athen (1874), ἀριθ. 732. L. v. Sybel, Katalog der Sculpturen zu Athen (1881), ἀριθ. 891. Π. Καβαδίας, Γλυπτὰ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου (1890 - 92), ἀριθ. 177 (τὴ θεωρεῖ κεφαλὴ Ἀθηνᾶς). P. Wolters, JdI. 14, 1899, 143 κέ. (τὴν ὀνομάζει Ἀφροδίτη ;). Π. Καστριώτης, Γλυπτὰ Ἑθνικοῦ Μουσείου (1908), ἀριθ. 177. Σ. Καρούζου, Κατάλογος γλυπτῶν Ἑθνικοῦ Μουσείου (1967), 68 ἀριθ. 177.

84. E. Paribeni, Catalogo delle sculture di Cirene (1959), ἀριθ. 29 πίν. 35. Πρβλ. Atti Mem. Soc. Magna Grecia N. S. 2, 1958, 64 πίν. 18.

85. Ὁ Paribeni ὁ.π. ὑποθέτει ὅτι εἶναι ἀνδρική (Ἀπόλλωνας ;).

86. Κατὰ τὸ εὐρετήριο βρέθηκε, μαζί μὲ τὰ μέλη τῆς Ἀθηνᾶς Medici καὶ μ' ἄλλα γλυπτὰ, στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Πελεκίδη (βλ. παραπάνω σελ. 11, σημ. 1).

87. Στὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου δὲ σημειώνεται προέλευση.

88. L. v. Sybel, Katalog der Sculpturen zu Athen (1881), ἀριθ. 679. Π. Καβαδίας, Γλυπτὰ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου (1890 - 92), ἀριθ. 488. Π. Καστριώτης, Γλυπτὰ Ἑθνικοῦ Μουσείου (1908), ἀριθ. 488.

89. G. Dontas, ASAtene 37/38, 1959/60, 309 κέ. εἰκ. 1 - 3. Boardman - Dörig - Fuchs - Hirmer, Die griechische Kunst (1966), 127 εἰκ. 157. B. Sismondo Ridgway, The severe style in Greek Sculpture (1970), 64 εἰκ. 100 - 102.

90. Βλ. γενικὰ G. Lippold, Griechische Plastik (1950), 366 σημ. 10 κέ. M. Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age² (1961), 158 σημ. 5, εἰκ. 669.

91. Διαστάσεις τῶν αὐλάκων στὶς πλάγιες πλευρὲς τοῦ ἑξάρματος :

Δεξιὰ πλευρά : (Α) μῆκος 10.3 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 2.7 ἐκ., πλάτος στὸ πέρας (στὰ χεῖλη) 1.2 ἐκ., βάθος στὴν ἀρχὴ 1.1 ἐκ., βάθος στὸ πέρας 9 χιλ.

(Β) μῆκος 11.3 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 2.5 ἐκ., πλάτος στὸ πέρας (στὰ χεῖλη) 1.2 ἐκ., βάθος στὴν ἀρχὴ 1.3 ἐκ., βάθος στὸ πέρας 1.1 ἐκ.

Ἀριστερὴ πλευρά : (Γ) μῆκος 12 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 2.7 ἐκ., πλάτος στὸ πέρας (στὰ χεῖλη) 1.6 ἐκ., βάθος στὸ πέρας 1 ἐκ.

(Δ) μῆκος 10.5 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 2.9 ἐκ., πλάτος στὸ πέρας (στὰ χεῖλη) 1.3 ἐκ., βάθος στὴν ἀρχὴ 1 ἐκ., βάθος στὸ πέρας 8 χιλ.

Λίγο πιο ἔμπρὸς ἀπὸ τὰ αὐτιά ἀνοίγονται κάθετα στὸ ἑξάρμα δύο αὐλακες τῆς ἴδιας μορφῆς μὲ τὶς ἀκόλουθες διαστάσεις :

Δεξιὰ πλευρά : (Ε) μῆκος 5.5 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 2.9 ἐκ., πλάτος στὸ πέρας (στὰ χεῖλη) 1 ἐκ., πλάτος στὸ πέρας (στὸν πυθμένα) 1.2 ἐκ., βάθος στὸ πέρας 1.2 ἐκ.

Ἀριστερὴ πλευρά : (Ζ) μῆκος 4.5 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 2.4 ἐκ., πλάτος στὸ πέρας (στὸν πυθμένα) 1.2 ἐκ., βάθος στὴν ἀρχὴ 1.2 ἐκ., βάθος στὸ πέρας 1 ἐκ.

92. A. Hekler, AA. 1935, 404 κέ. εἰκ. 7 - 8. M. Wegner, Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit (1939), 125 πίν. 9a.

93. Βλ. γενικὰ Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, Ὑλικά δομῆς 2 (1958), 58 κέ. καὶ τὴ βιβλιογραφία ποὺ δίνει ὁ Stročka, JdI. 82, 1967, 120 σημ. 18 κέ.

94. V. M. Strocka, JdI. 82, 1967, 120 κέ. Πρβλ. C. Blümel, RA. 1968, 11 κέ.
95. Strocka δ.π. 122 κέ., 136.
96. Αναφέρουμε ἐδῶ μερικά παραδείγματα : Γυναικεία εἰκονιστική κεφαλὴ συλλογῆς Bertelé, τοῦ τέλους τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. (L. Curtius, RM. 64, 1957, 1 κέ. πίν. 1 - 3.1). Γυναικεία εἰκονιστική κεφαλὴ τοῦ 1ου μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., Βουδαπέστη (A. Hekler, ÖJh. 19/20, 1919, 243 σημ. 3, πίν. 4 - 5). Εἰκονιστική κεφαλὴ ἡγεμόνα ἀπὸ τὸ Πέργαμο, Βερολίνο (A.v.P. VII. 1, 144, ἀριθ. 130 πίν. 31 - 32). Γυναικεία εἰκονιστική κεφαλὴ τοῦ 2ου μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., Μουσεῖο Θερμῶν (D. Faccenna, Arch. Clas. 7, 1955, 24 κέ. πίν. 12 - 14. Τὴν ὑπόδειξη ὀφείλω στὴ δ. Θ. Στεφανίδου).
- Γιὰ προσθήκες ἀπὸ μάρμαρο καὶ γιὰ τοὺς συνηθισμένους τρόπους συνδέσεων βλ. γενικά S. Adam, The Technique of Greek Sculpture (1966), 80 κέ. V. M. Strocka, δ.π. 132.
97. Ὅπως π.χ. στὴν κεφαλὴ τοῦ Ἀπόλλωνα Kassel Ἐθν. Μ. 47 (E. M. Schmidt, Ant. Plastik V (1966), 20 πίν. 20 - 21) κ.ά.
98. Πρβλ. τὸ ἔμβολο στὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς τῆς συλλογῆς Bertelé (δ.π. σημ. 96), ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴ στερέωση τοῦ τμήματος τοῦ κρανίου ποὺ λείπει (RM. 64, 1957, πίν. 2.1).
99. Ὅπως ὑπέθεσε ὁ Amelung, ÖJh. 11, 1908, 171.
100. ΑΔ. 9, 1924/25, Παράρτημα 26 ἀριθ. 19 εἰκ. 15. Προέρχεται ἀπὸ τὰ Μέγαρα. Σωζ. ὕψος 77 ἐκ. Ἡ αὐλάκα στὴν ἐπάνω πλευρὰ τοῦ στηρίγματος ἔχει μῆκος 8 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 4.5 ἐκ., στὸ πέρασ (στὰ χεῖλη) 2.5 ἐκ. Τὸ βάθος τῆς εἶναι 2.3 ἐκ.
101. Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 9, 1969, 150 πίν. 43.
102. Hesperia 34, 1965, 20 κέ. Πίν. 10a. Γ. Δεσπίνης, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου (1971), 120 σημ. 52. Πρβλ. τελευταῖα AJA. 75, 1971, 299 πίν. 75 εἰκ. 12, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἀκρόλιθο ἀγάλμα, καὶ AJA. 78, 1974, 97 (N. Bookidis). Κατὰ τὴ Ν. Bookidis πρόκειται γιὰ τὴν κεφαλὴ ἑνὸς ἀπὸ τὰ ἀγάλματα τῶν ἐλευσινιακῶν θεοτήτων, πιθανὸν τῆς Κόρης.
103. Ὅπως ὑπέθεσαν ὡς τώρα, πρβλ. M. Wegner, Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit (1939), 125 (« Obertheil des Schädels war mittels Marmorzapfen angesetzt »). A. Hekler, AA. 1935, 404 (« Zur Befestigung haben grosse Marmorzapfen gedient, die in die noch vorhandenen viereckigen Aushöhlungen eingegriffen haben »).
104. Πρβλ. E. Paribeni, Catalogo delle sculture di Cirene (1959), ἀριθ. 29 καὶ Atti Mem. Soc. Magna Grecia N. S. 2, 1958, 64.
105. Δὲν εἶναι γνωστὸ πῶς πρέπει νὰ συμπληρωθῇ τὸ κρανίον. Πρβλ. Smith, Cat. of sculpture in British Museum II (1900), ἀριθ. 1506 : (« The hair or helmet was also in separate pieces attached »).
106. Ἰχνη κόκκινου χρώματος ἔχουν παρατηρηθῇ ἐπίσης στὴν κεφαλὴ τῆς Ἀθηναῖς Medici ἀπὸ τὴν Ἐφεσο (Κατάλογος ἀριθ. 3).
107. Ἀπὸ τίς ἐλάχιστες γραπτὲς μαρτυρίες ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ πληροφορίες τοῦ Λουκιανοῦ, Ζεὺς Τραγῶδς 8 καὶ Ὀνειρος ἢ Ἀλεκτρυὼν 24, ὅπου ὁ συγγραφέας, ἀπαριθμεῖ ὕλικά καὶ συνδετικά στοιχεῖα τῶν κατασκευῶν τῶν χρυσελεφάντινων ἀγαλμάτων. Ἀνάμεσα στὰ τελευταῖα ἀναφέρει καὶ σφήνας. Νὰ πρόκειται ἄραγε γιὰ τοὺς σφηνοειδεῖς πελεκίνους ποὺ συμπεράναμε :
108. Διαστάσεις τῆς αὐλάκας στὸ δεξιὸ ὦμο :
- μῆκος 9.2 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 3.2 ἐκ., (στὰ χεῖλη) 2.8. πλάτος στὸ πέρασ (στὰ χεῖλη) 1.7 ἐκ., βάθος 1 ἐκ.
- Διαστάσεις τῆς αὐλάκας στὸν ἀριστερὸ ὦμο :
- μῆκος 8 ἐκ., πλάτος στὴν ἀρχὴ (στὸν πυθμένα) 2.8 ἐκ., (στὰ χεῖλη) 2.2, πλάτος στὸ πέρασ (στὰ χεῖλη) 1.4 ἐκ., βάθος 1 ἐκ.
109. Τὸ ἀκρόπρωρο ἔχει ἀρ. Εὐρ. 183/N. 168. Ἡ πλάγια ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ ἀπεικονίζεται στὸ λεύκωμα τοῦ Κ. Μακρῆ, Ἑλληνικά λαϊκά καὶ μεταβυζαντινὰ ξυλόγλυπτα (ἔκδοση τοῦ Ὁργανισμοῦ Ἑλληνικῆς Χειροτεχνίας, Ἀθήνα 1962), πίν. 27 Β.
110. Ὅπως διαπιστώνω τώρα, τὸ σύστημα τῶν σφηνοειδῶν ἐμβόλων γιὰ τὴ σύνδεση τῶν χειρῶν μὲ τὸν κορμὸ ποὺ παρουσιάζει ἡ ξύλινη Γοργόνα τοῦ Γαλαξιδιοῦ ἐπαναλαμβάνεται καὶ σὲ ἄλλα ἀκρόπρωρα, ὅπως π.χ. στὴ Γοργόνα τῆς συλλογῆς Μ. Νομικοῦ στὴ Σαντορίνη (Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Ναυτιλία 1453 - 1850, ἔκδοση τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, ἐπιμέλεια Στ. Παπαδόπουλου (1972), σ. 113 εἰκ. 53).

ΑΚΡΟΛΙΘΑ

Vorliegende Untersuchung befasst sich mit einer Gattung akrolither Statuen römischer Zeit, die eine eigenartige Konstruktionstechnik aufweisen. Wir können diese Technik im Detail anhand von technischen Einzelheiten verfolgen, die bei Marmorresten von zwei Akrolithstatuen im Museum von Saloniki auftreten. Dadurch wird es zum ersten Mal möglich, bestimmte Probleme des Aufbaus von Akrolithstatuen römischer Zeit, ja darüber hinaus auch von Akrolith- und Goldelfenbeinstatuen klassischer Zeit anzusprechen.

Im Kapitel I (Rekonstruktion der Herstellungsweise zweier Akrolithstatuen) wird das Verfahren der Herstellung folgender Statuen eingehend erörtert: 1. einer Athenastatue, Kopie nach dem phidiasischen Typus der Athena Medici und 2. einer Panzerstatue. Von diesen Statuen sind einige wichtige Marmorteile im Museum von Saloniki erhalten.

Von der erstgenannten Statue sind der Kopf, die rechte Hand und das rechte Bein von der Hüfte ab erhalten (Abb. 3, Taf. 1-8. 1). Für die Problematik der Konstruktion ist das Bein besonders wichtig, weil an seiner linken Seite und an der Rückseite keilförmige Rinnen mit schwalbenschwanzförmigem Querschnitt eingemeißelt sind. Diese Nutrinnen waren zur Aufnahme der "Flügel" der Keilleisten bestimmt, welche die verschiedenen Teile der Statue zusammenhielten. Die Nutrinnen am Bein der Athena entsprechen in der Form genau dem "Flussbett" (ποταμός im Neugriechischen) genannten Rinnen auf der Rückseite von Holzikonen (Taf. 9), die dazu dienen, die "Schubstäbe" (περαστά τρέσα) oder "Schlüssel" (κλειδιά) genannten Verbindungsleisten aufzunehmen. Solche "Schlüssel", die von gleichbleibender Breite (ισόφαρδα) sein konnten oder aber keilförmig sich verjüngten (στενόφαρδα), fanden schon früh in der Holztechnik zur Verbindung mehrerer Bretter miteinander Verwendung. Die Ähnlichkeit der Nutrinnen am Bein der Athena und des "Flussbettes" auf der Rückseite der Ikonen erlaubt den Schluss, dass die in die Nutrinnen der Statue einpassenden Keilleisten ebenfalls aus Holz waren. Weiter ergibt sich, dass auch die dem Marmorbein angefügten Teile der Statue aus Holz gefertigt sein mussten. Darauf weisen auch einige technische Eigenheiten hin, vor allem die Durchbildung und Bearbeitung der hinteren und beider seitlichen Beinflächen. Wir können also die Kopie der Athena Medici aus Saloniki mit Sicherheit als eine Akrolithstatue ansehen.

Das Verfahren der Herstellung dieser Akrolithstatue wird durch zwei Zeichnun-

gen (A b b. 1 und 2) verdeutlicht. Die Statue bestand aus einem Holzkern (κά-
 ναβος), der ringsum mit angefügten Marmor- und Holzteilen verkleidet war.
 Aus Marmor waren die nackten Glieder des Körpers (Kopf, Arme und Füße)
 und die vom Chiton bedeckten Teile, so z.B. das rechte Bein. Aus Holz waren die
 übrigen Teile der Statue, d.h. die von dem Peplos und dem Himation bedeckten
 Teile der Figur. Die aussen angefügten Stücke waren untereinander und mit dem
 Kern mittels "Federn" aus Holz verbunden, die, wie erwähnt, den Querschnitt
 eines doppelten Schwalbenschwanzes hatten und in gleichförmig breite Nutrinnen
 eingepasst waren. Diese Rinnen waren zuvor in die entsprechenden Flächen der
 anzustückenden Teile eingearbeitet worden. Sechs Zeichnungen (A b b. 6 und 7)
 erklären den Ablauf der Konstruktion der unteren Hälfte der Statue.

Im Folgenden werden bestimmte Einzelprobleme der Akrolith-Konstruktion
 untersucht, so die Grössenordnung der hölzernen Verkleidungsteile, die Technik
 der Anstückung und endlich die Frage, ob die Holzteile von Peplos und Himation
 mit Metalblech beschlagen waren, wie es für die Goldelfenbeinstatuen bezeugt
 ist, oder aber nur vergoldet wurden, was eine bestimmte Grundierung voraussetzt,
 an der der Goldüberzug heften konnte. Die zweite Lösung war zweifellos ökonomischer
 und auch bei ihr würde die Statue durchaus wie eine kostbare Goldelfen-
 beinstatue wirken.

Im zweiten Teil des Kapitels wird eine männliche Panzerstatue untersucht, die
 in gleicher Art und Technik ausgeführt war. Sie überliefert uns noch zusätzlich
 technische Merkmale, die das oben beschriebene Herstellungsverfahren der Akro-
 lith-Kopie der Athena Medici aufs beste bestätigen. Von der Panzerstatue sind
 beide Oberschenkel bis zu den Knien erhalten. Sie werden bedeckt von dem Saum
 des kurzen Chitons. Unser Marmorfragment (A b b. 8 - 10, T a f. 11 - 12) weist
 an seinem oberen Ende einen grossen trapezförmigen Zapfen auf, der auf der
 Rückseite mit einer Vertiefung, an den übrigen Seiten jedoch mit insgesamt vier
 keilförmigen Nutrinnen versehen ist. Zwei befinden sich auf den vorderen und je
 eine auf den seitlichen Flächen. Der Zapfen diente dem Holzkern als Stütze. Rings
 um ihn waren die hölzernen Statuenteile mittels "Federn" mit dem Querschnitt
 eines doppelten Schwalbenschwanzes angebracht. Diese "Federn" wurden in die
 entsprechenden Nutrinnen eingeschoben. Die nackten Glieder (Kopf, Arme und
 Beine) sowie die vom kurzen Chiton bedeckten Teile waren bei dieser Statue
 ebenfalls in Marmor gearbeitet (A b b. 11). Dagegen waren die hölzernen
 Panzerteile mit vergoldeten Beschlägen verkleidet oder einfach durch Anstrich
 vergoldet, wie oben beschrieben. Der im Museum von Saloniki aufbewahrte Rest
 dieser Panzerstatue müsste ursprünglich einen Kaiser oder ein Mitglied der kaiser-
 lichen Familie dargestellt haben (T a f. 12).

Im dritten Teil des Kapitels werden einige ergänzende Gedanken über die Pro-
 bleme der Rekonstruktion der beiden Akrolithstatuen vorgetragen. Es gibt Ähnlich-
 keiten der inneren Herrichtung unserer Akrolithe mit bestimmten Holzstatuen der
 europäischen Kunst des 17. und 18. Jhs. Es wird die Verbindung der einzelnen
 Teile durch "Federn" aus Holz hervorgehoben, die hier zum erstenmal in der
 antiken Marmortechnik bezeugt ist. Diese Verbindung wollen wir als "keilförmig-

gen Schwalbenschwanz" (σφηνοειδής πελεκίος), in Entsprechung zu dem " männlichen Schwalbenschwanz" (ἄρρην πελεκίος) oder auch " männlichen schwalbenschwanzförmigen Rohr" (ἄρρην πελεκινοειδής σωλήν), welche, wie wir sahen, die antiken Ausdrücke für die im Querschnitt schwalbenschwanzförmige Feder mit gleichlaufenden Kanten oder den Schlüssel sind, bezeichnen. Es folgen noch einige Beobachtungen über die besondere Form des keilförmigen Schwalbenschwanzes, zu denen auch erfahrene Schreiner- und Steinmetzmeister, sowie Maler und Bildhauer befragt wurden. Auch andere Belege werden noch herangezogen, die unseren Schluss unterstützen, dass die Marmorreste der Kopie der Athena Medici und der Panzerstatue in Saloniki Fragmente von Akrolithstatuen sind.

Im Kapitel II (Akrolithe Kopien der Athena Medici) werden die Kopien des Typs der Athena Medici einer Untersuchung in Hinsicht auf mögliche akrolithe Kopien unterzogen. Dabei werden auch Probleme, die mit dem Original und dessen Meister zusammenhängen, unseren Ergebnissen gegenüber gestellt. Die Reihe der Kopien, die uns vom Typ der Athena Medici überliefert ist, kann man nach ihrer Herstellungstechnik in drei Gruppen scheiden. Die erste Gruppe wird aus zwei Kopien gebildet, von denen nur Köpfe, Arme und Füße erhalten sind (Vatikan und Wien). Die zweite Gruppe besteht aus weiteren drei Kopien, bei denen nicht nur Kopf, Arme und Füße, sondern auch das ganze vom Chiton bedeckte rechte Bein in Marmor ausgeführt war. Eine davon, die Statue in Saloniki, war, wie gezeigt, akrolith. Von den Kopien der dritten Gruppe sind nur Köpfe erhalten. Von diesen sind einige an Stelle der Kalotte schräg abgeschnitten und an der Abflachung mit einer keilförmigen Nutrinne versehen, ähnlich den Rinnen der Akrolithstatuen in Saloniki. Eine entsprechende Eigentümlichkeit zeigt auch der vatikanische Akrolithkopf der ersten Gruppe. Es lässt sich also aus der Untersuchung der Kopien schliessen, dass die meisten grossformatigen Kopien der Athena Medici akrolith waren. Darüber hinaus ergibt sich u.E. die wahrscheinliche Folgerung, dass auch das Original selbst eine Akrolith- oder Goldelfenbeinstatue war.

Wenn das zutrifft, ist es möglich, das weite Feld der Forschungen, die sich auf das Original der Athena Medici und seiner Künstler beziehen, erheblich einzuschränken, denn es kämen dann eigentlich nur zwei Schöpfungen des 5. Jhs. in Frage. Die eine ist die Athena Areia, eine Akrolithstatue des Pheidias, die in Plataiai aufgestellt war, die andere die Athena des Kolotes, eine Goldelfenbeinstatue im Tempel von Elis. Die an den Kopien überlieferten Einzelheiten reichen jedoch leider nicht aus, um den Typus mit einem der beiden Werke identifizieren zu können.

Im Kapitel III (Keilförmige Schwalbenschwänze — Katalog der Denkmäler und Diskussion) wird die bei den Marmorresten der beiden Akrolithstatuen in Saloniki angetroffene Art des keilförmigen Schwalbenschwanzes, bzw. der keilförmigen Nutrinne bei anderen Skulpturen untersucht. Der Katalog bringt 19 Denkmäler, die alle die für die Akrolithe in Saloniki bezeichnenden keilförmigen Nutrinnen aufweisen. Sie sind Ideal- oder Porträtköpfe, bei denen die Kalotte fehlt.

An dem entsprechenden, schräg abgeflachten Oberteil des Kopfes sind jeweils eine oder mehrere keilförmige Rinnen erhalten. In der anschliessenden Diskussion werden zwei technische Fragen eingehend behandelt: Die erste betrifft das Material, aus dem die fehlende Kalotte hergestellt war, die zweite die Art der Verbindung der angefügten Kopfteile. Es fragt sich nämlich, ob man keilförmige Federn, die im Schnitt doppelt schwalbenschwanzförmig waren, benutzt hat oder aber keilförmige Zapfen, im Schnitt einfach schwalbenschwanzförmig, die aus der unteren flachen Seite der Kalotte herausgearbeitet waren und dann in die vorge-sehene Nutrinne eingeführt wurden. Für die zweite Frage waren beide Lösungen möglich. Schwieriger dagegen ist die Beantwortung der ersten Frage. Einige Beobachtungen legen jedoch nahe, uns die fehlenden Teile des Schädels aus Holz vorzustellen. Tatsächlich stammen die meisten dieser Köpfe, wie weitere Einzelheiten es nahelegen, von Akrolithstatuen.

Die Benutzung von keilförmigen Federn zur Verbindung zweier Marmorteile ist merkwürdigerweise nur in den seltensten Fällen bezeugt. Das einzig bekannte Denkmal, an dem Reste einer marmornen Feder erhalten sind, ist ein Trapezophor aus dem 3. Jh. n. Chr. im Athener Nationalmuseum (Taf. 39). Die hier bezeugte Technik mahnt uns zur Vorsicht bei den Vorschlägen zur Ergänzung der in dem Katalog aufgeführten Köpfe. Doch beruht die Ergänzung einiger Köpfe, wie wir sie hier vorschlagen, auf einer Reihe von technischen Einzelheiten, die an den Denkmälern selbst abgelesen werden kann. Die Art der Verbindung durch keilförmige Federn oder Zapfen ist, wie wir dem Beispiel des Trapezophors ablesen können, von der Holztechnik auf die Marmortechnik übertragen worden. Bei einigen Köpfen unseres Katalogs könnte man also an Marmoranstückungen denken.

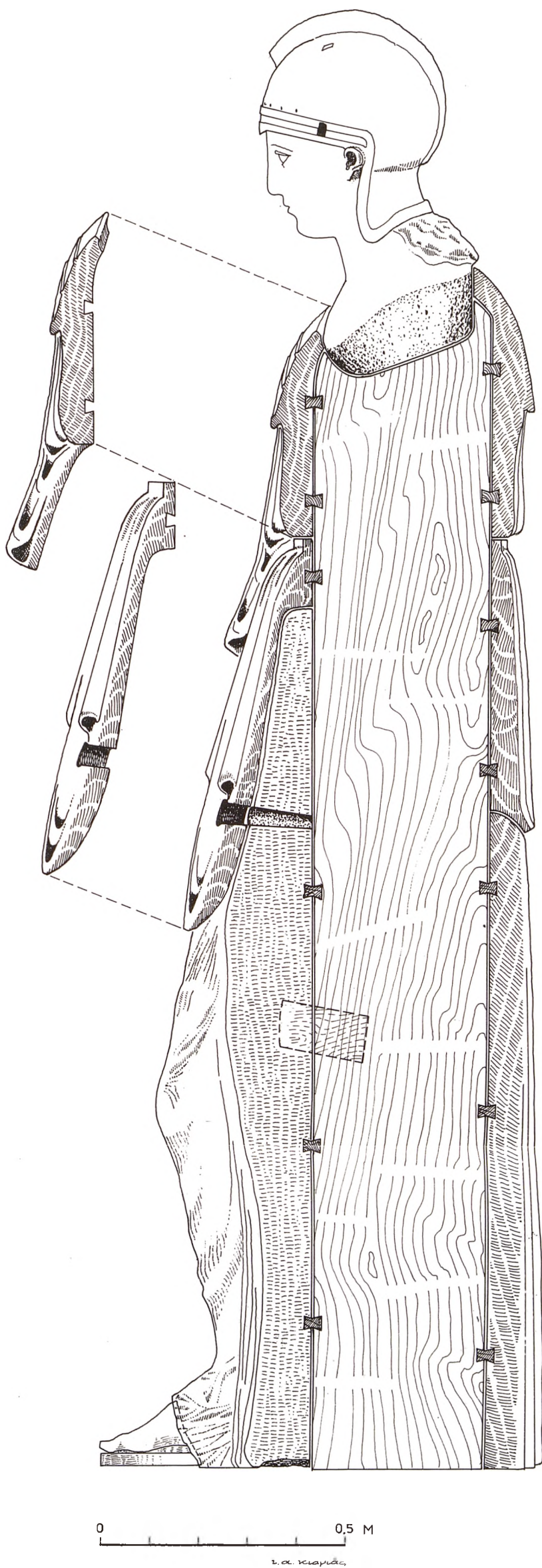
Zuletzt wird versucht, etwas über die Anfänge dieser besonderen Akrolith-technik auszusagen, die wohl bis in die klassische Zeit zurückreichen dürften. Die in unserer Untersuchung nachvollzogene Technik der römischen Akrolithe ist u.E. vorbildlich geeignet für grosse und komplizierte Holzkonstruktionen. Insofern ist es nicht ausgeschlossen, dass sie in Beziehung steht zur Art und Weise des inneren Aufbaus der grossen mit einem Holzkern ausgestalteten Akrolithe oder auch Gold-elfenbeinstatuen der klassischen Zeit.

In den Addenda werden zwei besonders interessante Parallelen vorgelegt :
I. Das hölzerne Akroproron Taf. 40 - 41, ein Werk des 19. Jhs., heute im Museum von Galaxidi, zeigt an den Schultern eine Verbindungstechnik, die ganz ähnlich der beschriebenen Technik des Akroliths der Athena Medici in Saloniki ist.

2. Die Holzkonstruktionen des Kais am Ufer des Nemisees (Zeichnungen 1 - 2) bestehen aus grossen Balken, die miteinander durch Federn verbunden sind. Die "Schubstäbe" vom Nemisee, die sich von den keilförmigen Schwalbenschwänzen der Akrolithstatuen von Saloniki nur in einem Detail unterscheiden (sie sind nämlich von gleichbleibender Breite), bestätigen am besten unsere Ergebnisse.

G. DESPINIS

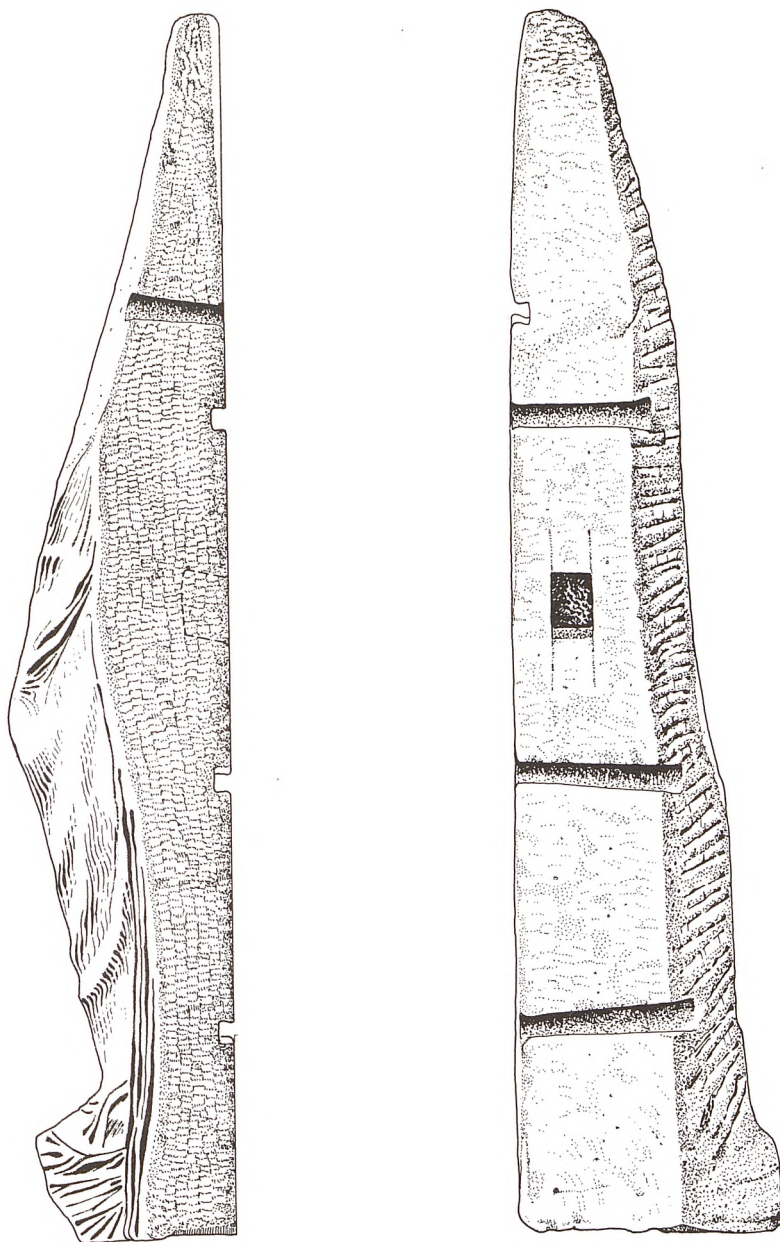
ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΕΣ



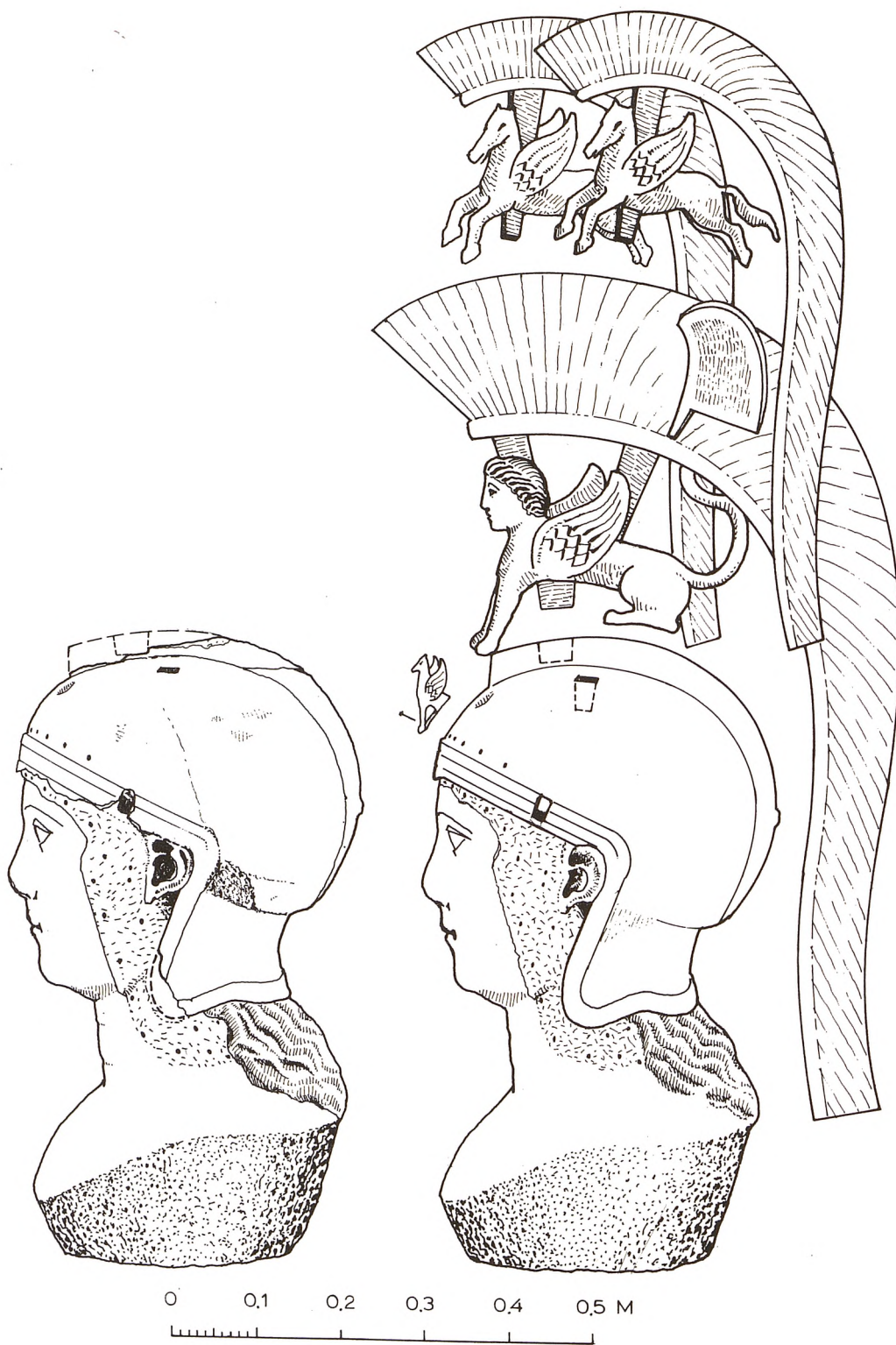
Είκ. 1. Αναπαράσταση του αγάλματος της Ἀθηνᾶς Medici του Μουσείου Θεσσαλονίκης. Τομή σὲ ὕψος (Σχέδιο Γ. Κιαγιά).



Είκ. 2. Ἀναπαράσταση τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς Medici τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης. Τομὴ ἀξονομετρικὴ (Σχέδιο Γ. Κιαγιῶ).



Είκ. 3. Πίσω και πλάγια άριστερη δψη του σκέλους του άγάλματος της 'Αθηνάς Medici του Μουσείου Θεσσαλονίκης (Σχέδιο Γ. Κιαγιά).



ι. α. καριάς

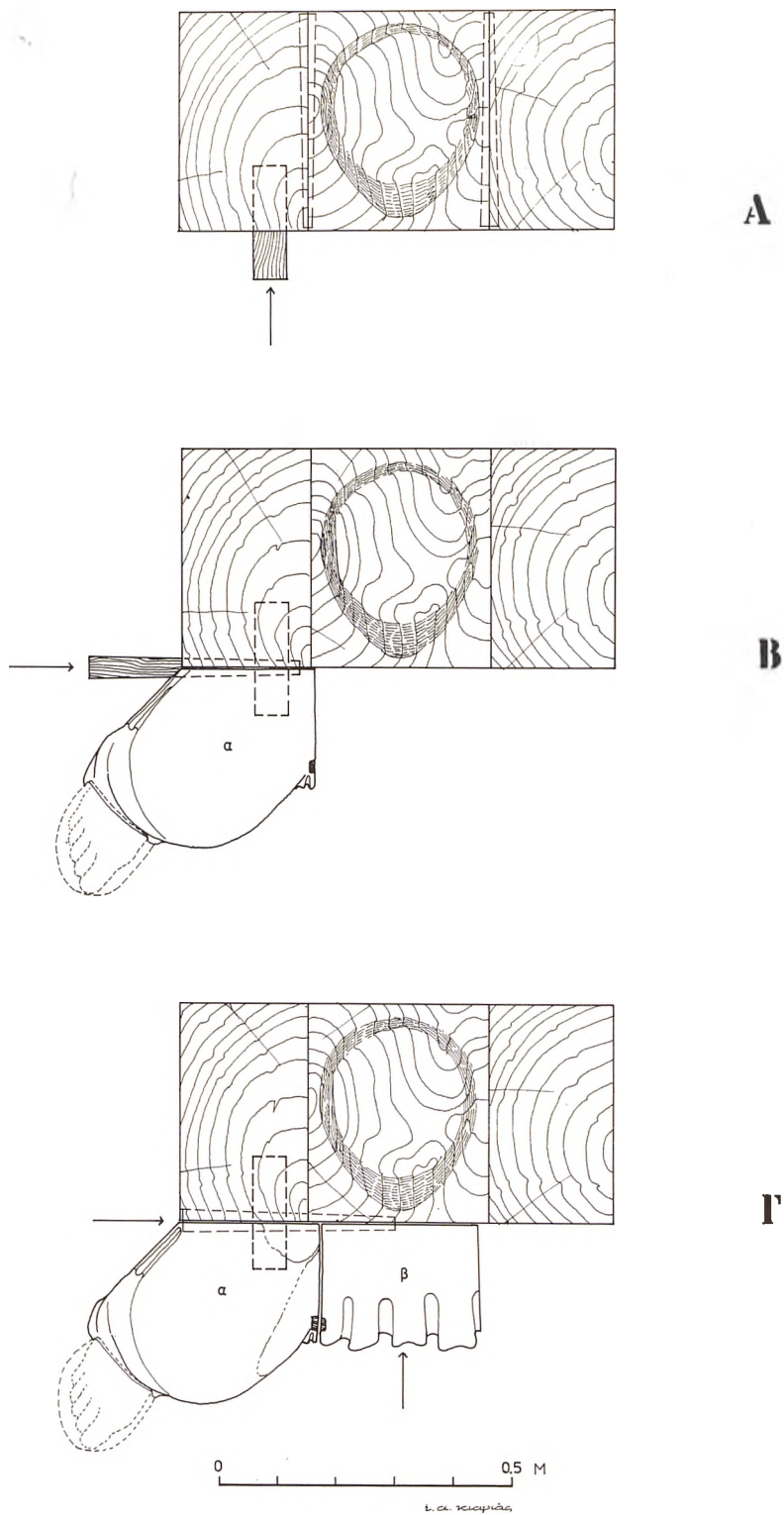
Είκ. 4-5. *Η κεφαλή της Ἀθηνᾶς Medici τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης



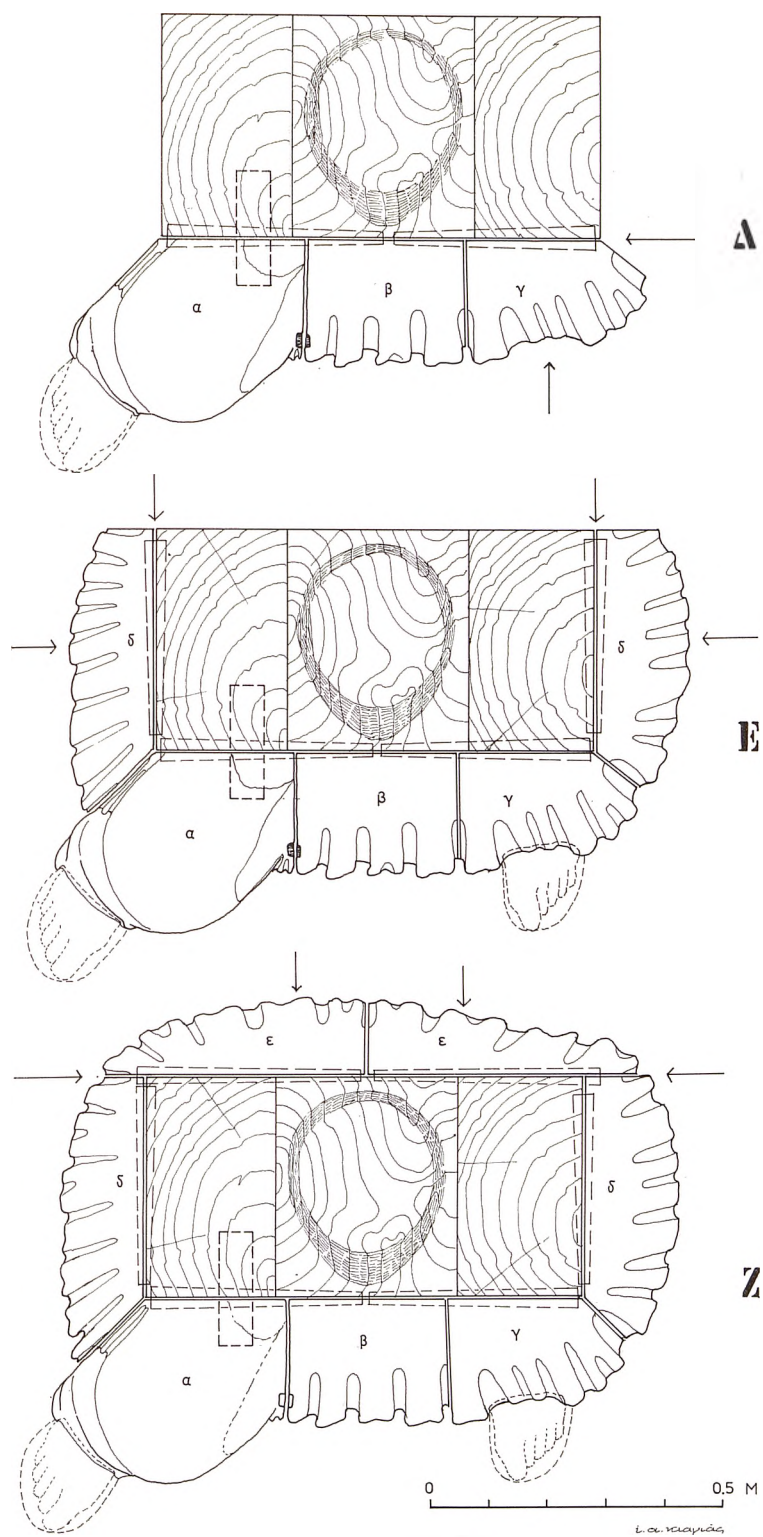
0 0.1 0.2 0.3 0.4 0.5 M

i. a. καριās

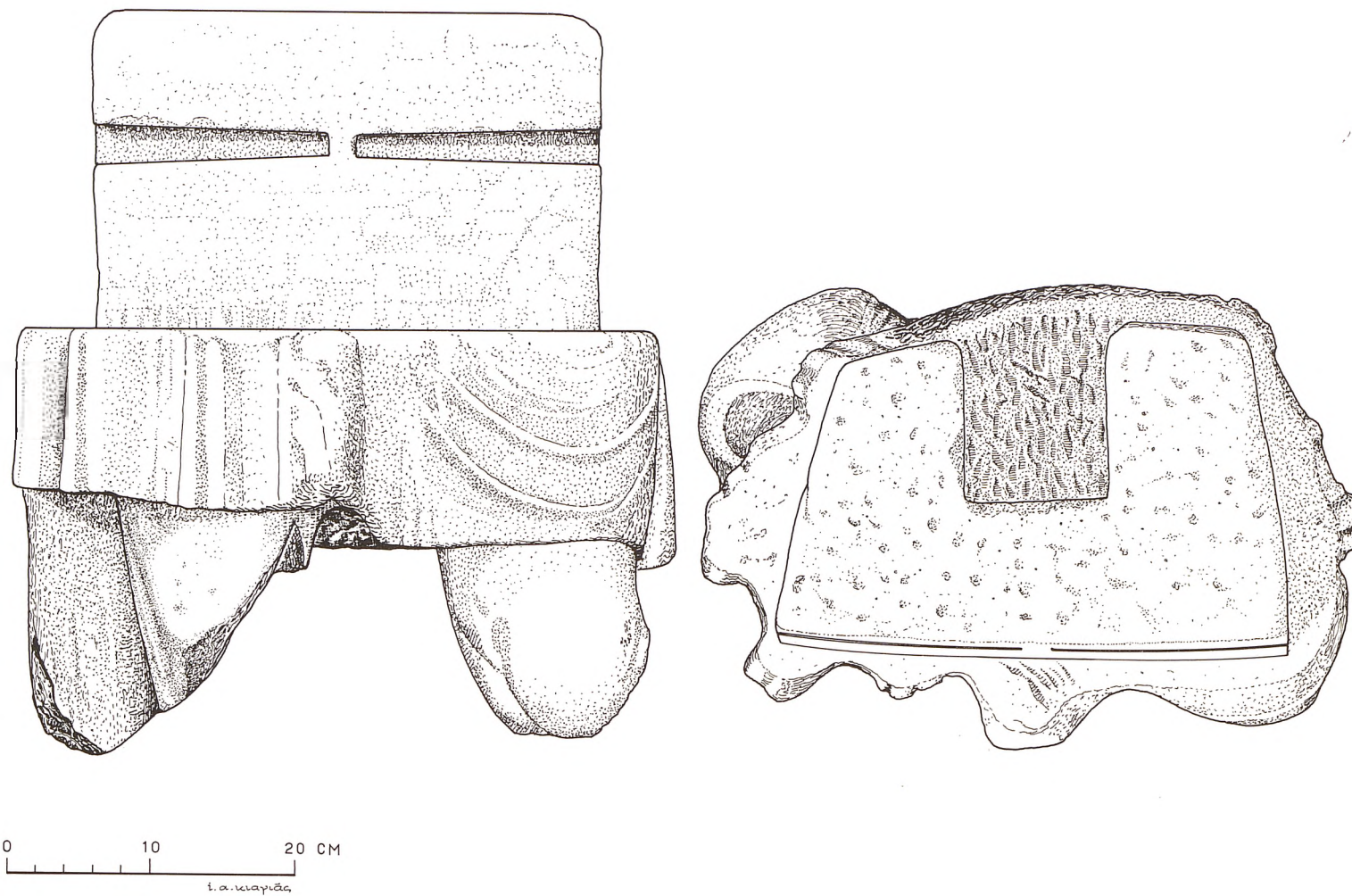
μεταρρυθμισμένη σὲ πορταῖτο τῆς Ἰουλίας Δόμνας (Σχέδια Γ. Κιαγᾶ).



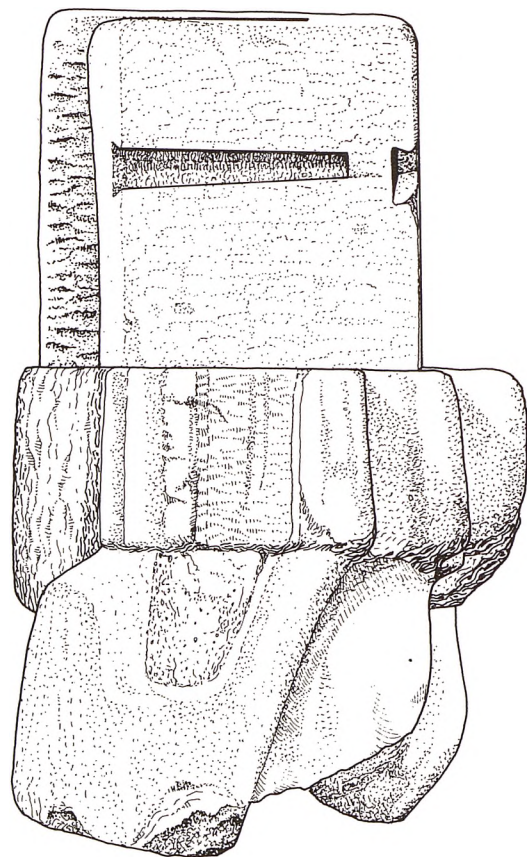
Εικ. 6. *Η πρόοδος της κατασκευής στο κάτω τμήμα του αγάλματος της Ἀθηνᾶς της Θεσσαλονίκης (Σχέδια Γ. Κιαγιά).



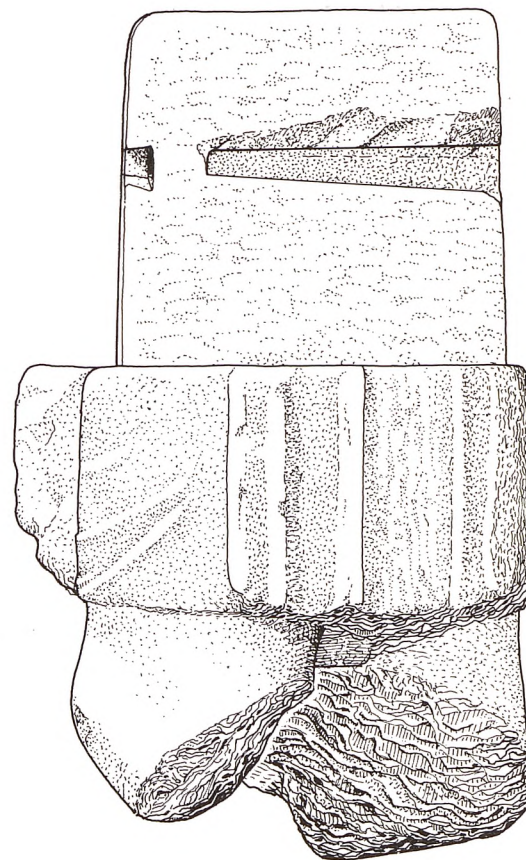
Είκ. 7. Ἡ πρόοδος τῆς κατασκευῆς στοῦ κάτω τμήμα τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Θεσσαλονίκης (Σχέδια Γ. Κιαγιά).



Είκ. 8. 1-2. Τμήμα αγάλματος θωρακοφόρου, Μουσείο Θεσσαλονίκης. Μπροστινή καὶ ἐπάνω ὄψη (Σχέδια Γ. Κιαγιά).

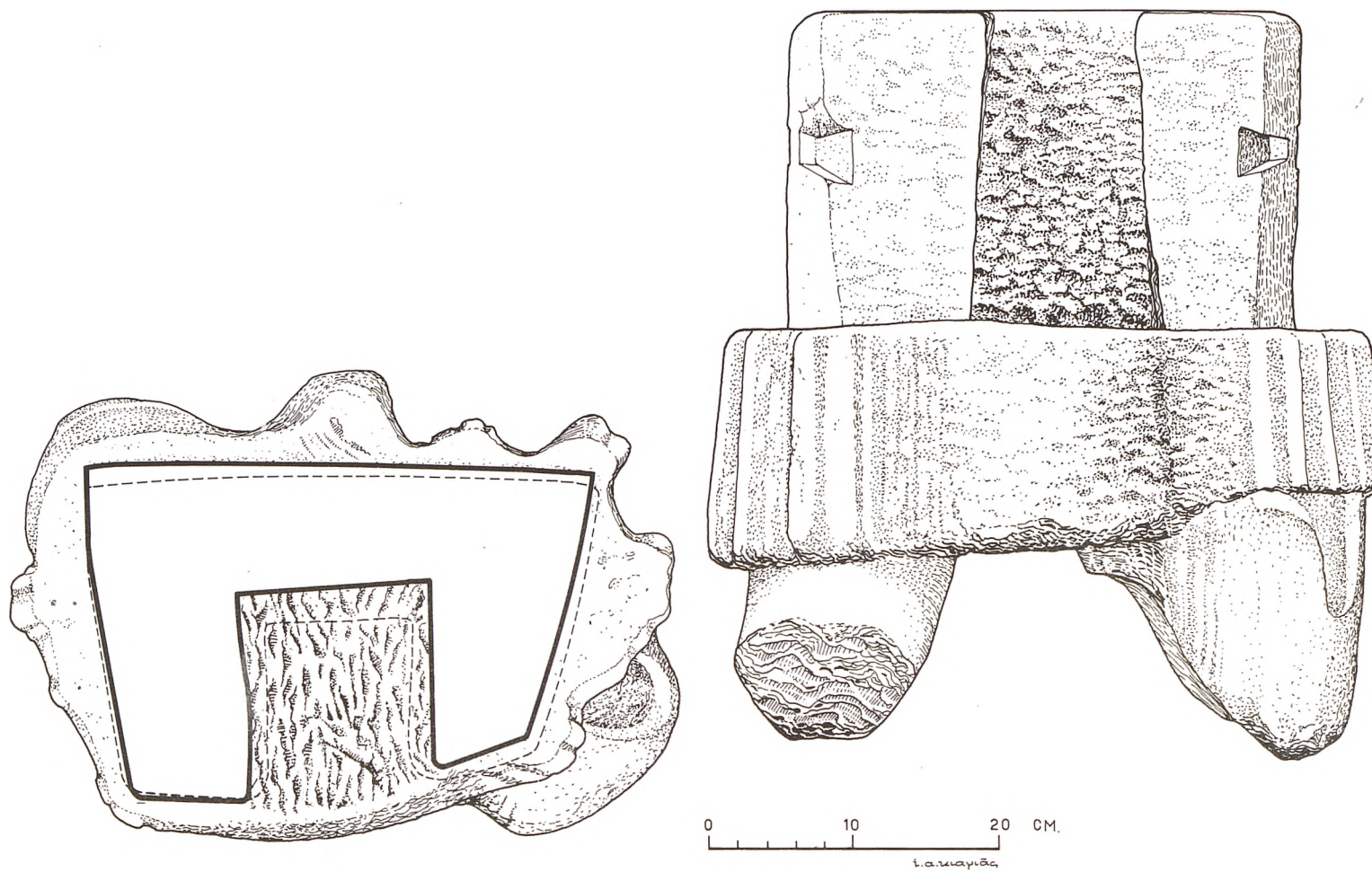


0 10 20 CM

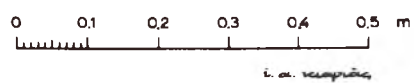


0 10 20 CM
Γ. Α. ΚΙΑΓΙΩΣ

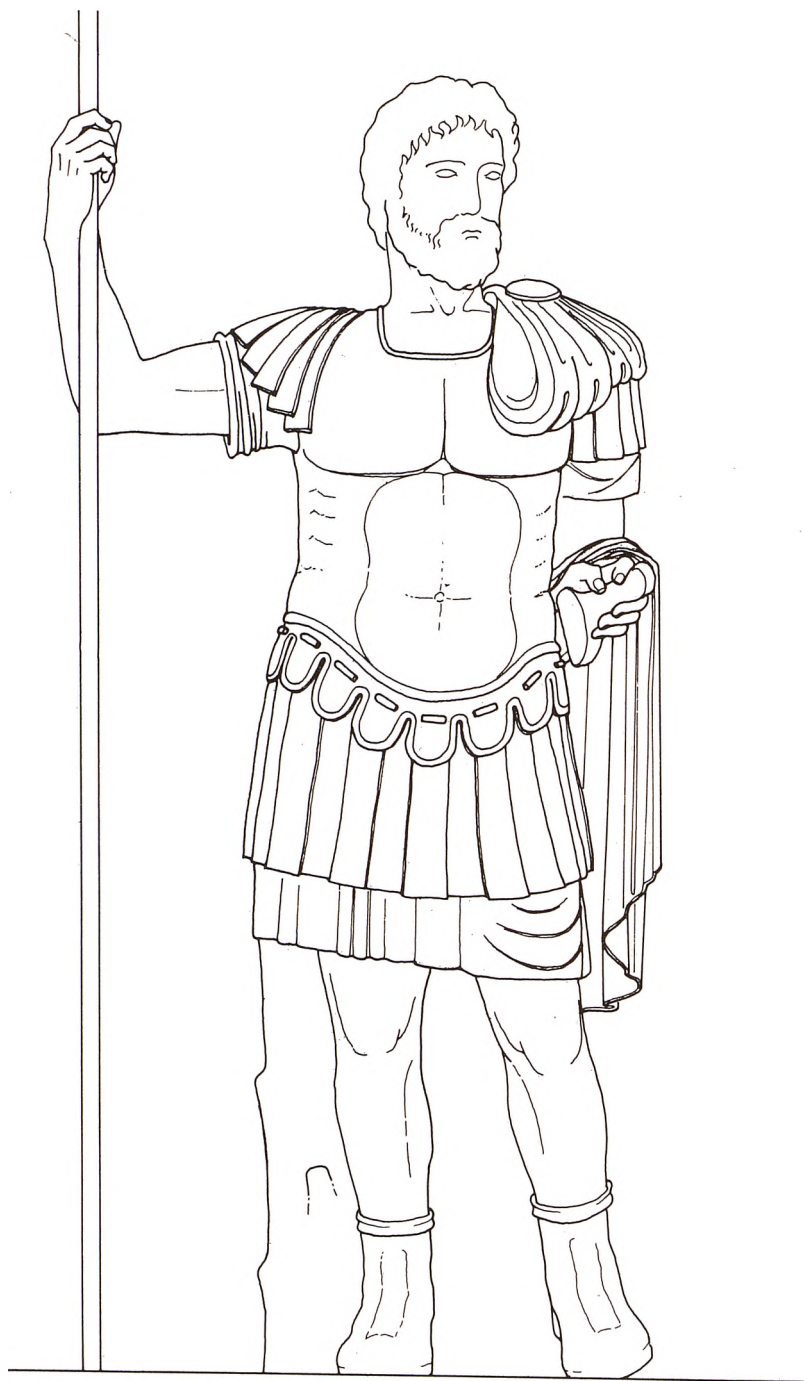
Εικ. 9. 1-2. Τμήμα αγάλματος θωρακοφόρου, Μουσείο Θεσσαλονίκης. Πλάγια δεξιά και πλάγια αριστερή όψη (Σχέδια Γ. Κιαγιώ).



Είκ. 10. 1-2. Τμήμα αγάλματος θωρακοφόρου, Μουσείο Θεσσαλονίκης. Ἐπάνω πλευρά (τομή) καὶ πίσω ὄψη (Σχέδια Γ. Κιαγιᾶ).



Είκ. 11. Άνδριάντας θωρακοφόρου του Μουσείου Θεσσαλονίκης. Άναπαράσταση τής κατασκευής (Σχέδιο Γ. Κιαγιά).



0 0,1 0,2 0,3 0,4 0,5 m
 β. α. κορυμνός

Είκ. 12. Αναπαράσταση του ανδριάντα του θωρακοφόρου του Μουσείου Θεσσαλονίκης (Σχέδιο Γ. Κιαγιά).



Κεφαλή Ἀθηνᾶς Medici, Μουσείο Θεσσαλονίκης (μπροστινή ὄψη).



Κεφαλή Ἀθηνᾶς Medici, Μουσείο Θεσσαλονίκης (πλάγια ἀριστερή ὄψη).



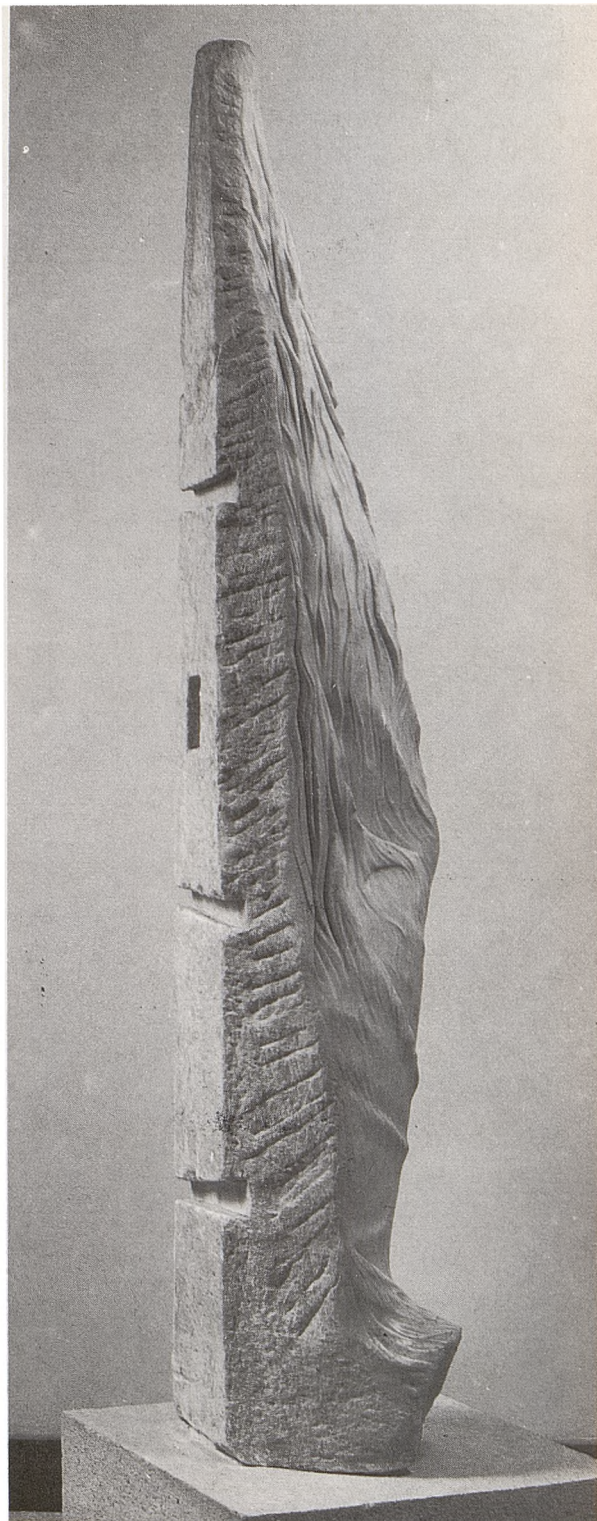
Κεφαλή Ἀθηνᾶς Medici, Μουσείο Θεσσαλονίκης (πλάγια δεξιὰ ὄψη).



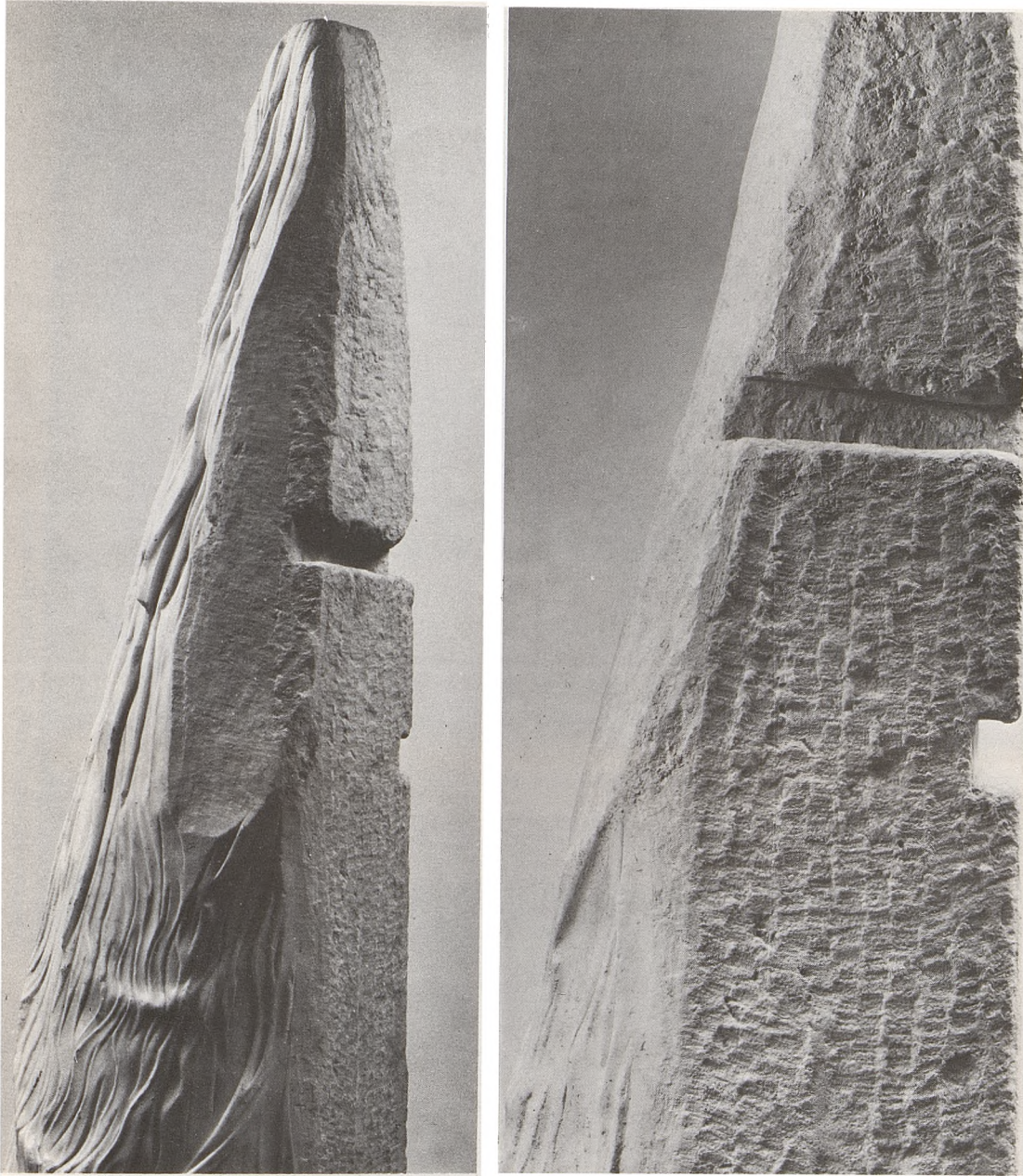
Τὸ δεξιὸ σκέλος καὶ τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς Medici, Μουσεῖο Θεσσαλονίκης.



Τὸ δεξιὸ σκέλος τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς Medici, Μουσεῖο Θεσσαλονίκης.
1. Πίσω όψη, 2. Πλάγια άριστερή όψη.



Τό δεξιό σκέλος τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς Medici, Μουσεῖο Θεσσαλονίκης.
1. Πίσω όψη, 2. Πλάγια δεξιά όψη.



Τὸ δεξιὸ σκέλος τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς Medici, Μουσεῖο Θεσσαλονίκης.
1. Λεπτομέρεια τῆς μπροστινῆς ὀψης, 2. Λεπτομέρεια τῆς πλαγίας ἀριστερῆς ὀψης.



1. Λεπτομέρεια της πίσω όψης του σκέλους του αγάλματος της Ἀθηνᾶς Medici, Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2. Λεπτομέρεια της πίσω πλευρᾶς τῆς εἰκόνας Πίν. 9, 1-2.



Εικόνα τῶν Ἁγίων Πάντων, Θεσσαλονίκη. 1

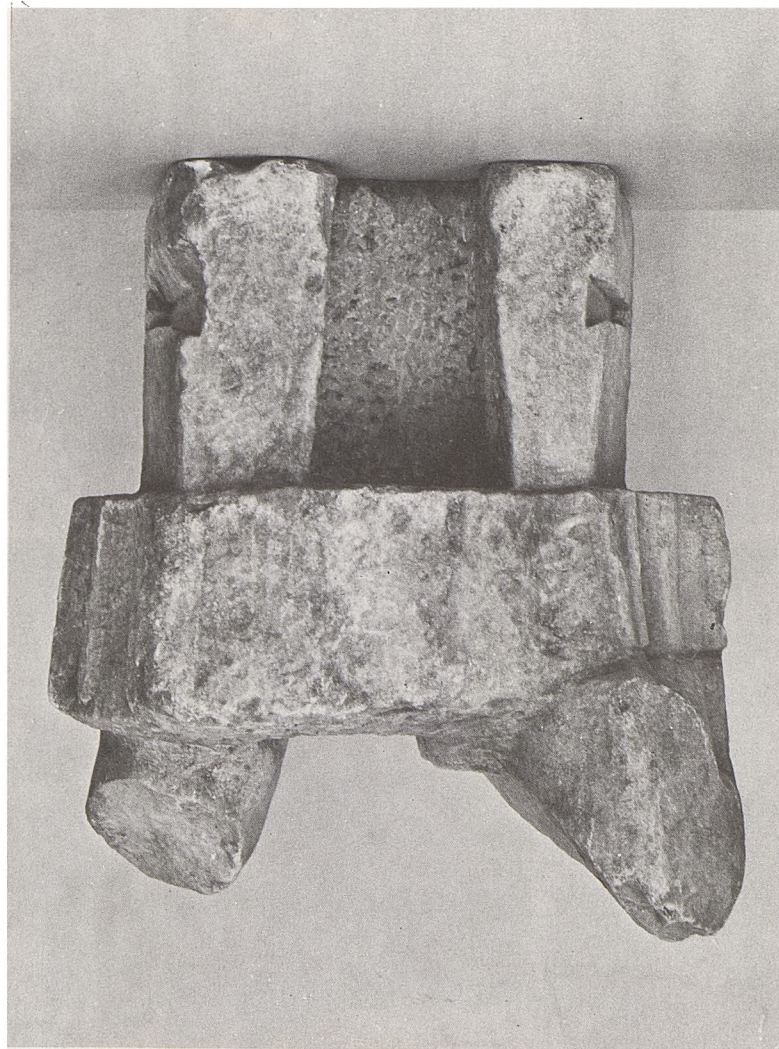


ΠΙΝΑΞ 9

1. Μπροστινή δψη, 2. Πίσω δψη.



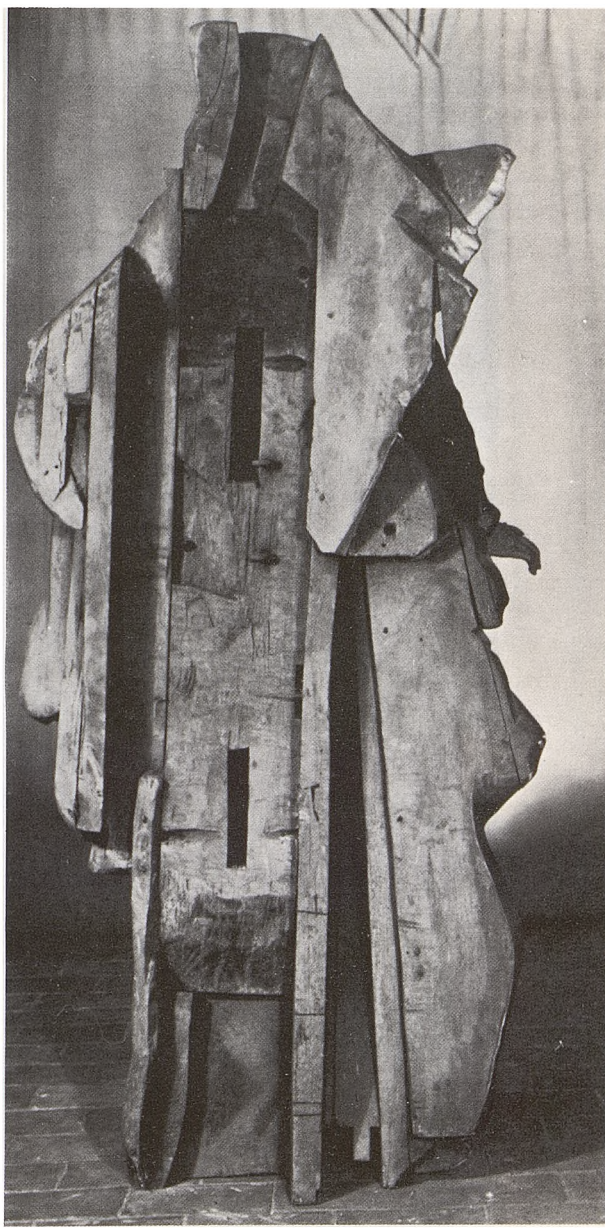
Ἀθηνᾶ Medici, Μουσείο Λούβρου. 1. Πλάγια δεξιὰ ὄψη, 2. Μπροστινὴ ὄψη, 3. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη.



Τμήμα αγάλματος θωρακοφόρου, Μουσείο Θεσσαλονίκης. 1. Μπροστινή όψη, 2. Πίσω όψη.



Τμήμα αγάλματος θωρακοφόρου, Μουσείο Θεσσαλονίκης. 1. Πλάγια δεξιά δψη, 2. Πλάγια αριστερή δψη.



Ξύλινο άγαλμα τής Παρθένου, Wezemaal (Κάτω Χώρες). 1. Μπροστινή όψη, 2. Πίσω όψη.



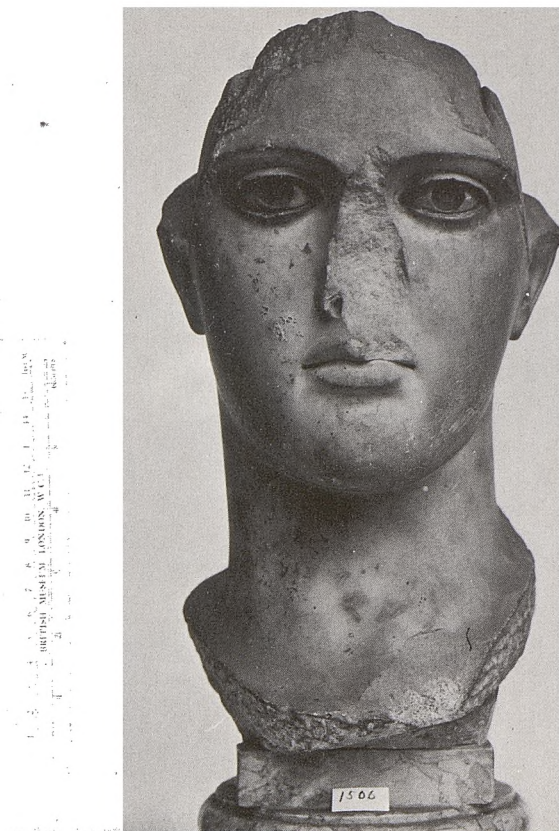
Ξύλινο άγαλμα του Εβανγγελιστή Λουκά, Jette (Κάτω Χώρες). 1. Πίσω όψη, 2. Μπροστινή όψη.



Δεξιό σκέλος αγάλματος Ἀθηνᾶς Medici, Κυρήνη. 1. Μπροστινή ὄψη, 2. Πίσω ὄψη,
3. Πλάγια δεξιὰ ὄψη, 4. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη.



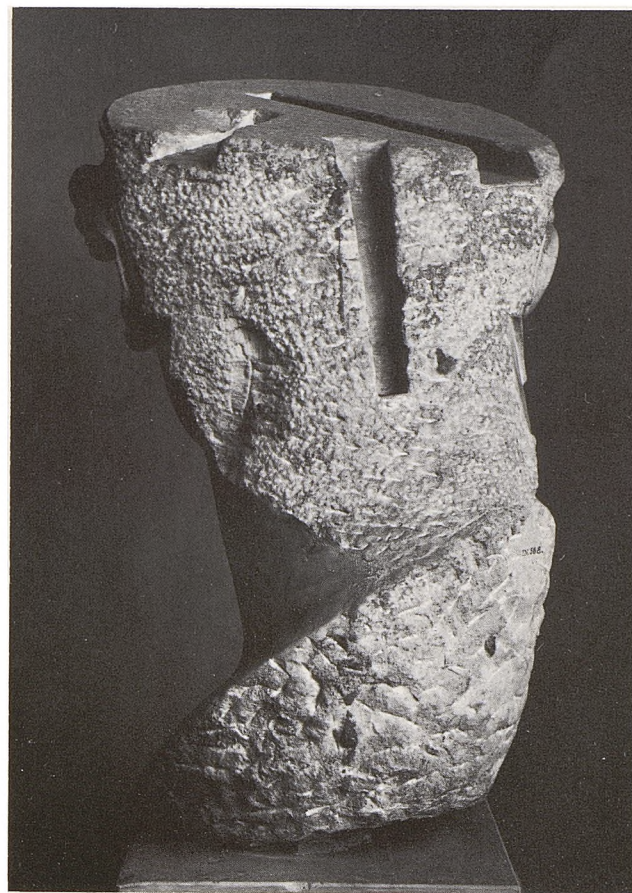
1. Πίσω ὄψη κεφαλῆς Ἀθηνᾶς Medici, Μουσεῖο Θερμῶν, 2. Πίσω ὄψη κεφαλῆς Ἀθηνᾶς Medici ἀπὸ τὴν Ἐφεσο.



Γυναικεία κεφαλή από την Κυρήνη, Βρετανικό Μουσείο. 1. Μπροστινή όψη, 2. Πίσω όψη.



Γυναικεία κεφαλή από την Κυρήνη, Βρετανικό Μουσείο. 1. Πλάγια αριστερή όψη, 2. Πλάγια δεξιά όψη.



Κεφαλή Ἀθηνᾶς, Ny Carlsberg Glyptotek. 1. Μπροστινή ὄψη, 2. Πίσω ὄψη.



Κεφαλή Ἀθηνᾶς, Ny Carlsberg Glyptotek. 1. Πλάγια δεξιὰ ὄψη, 2. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη.



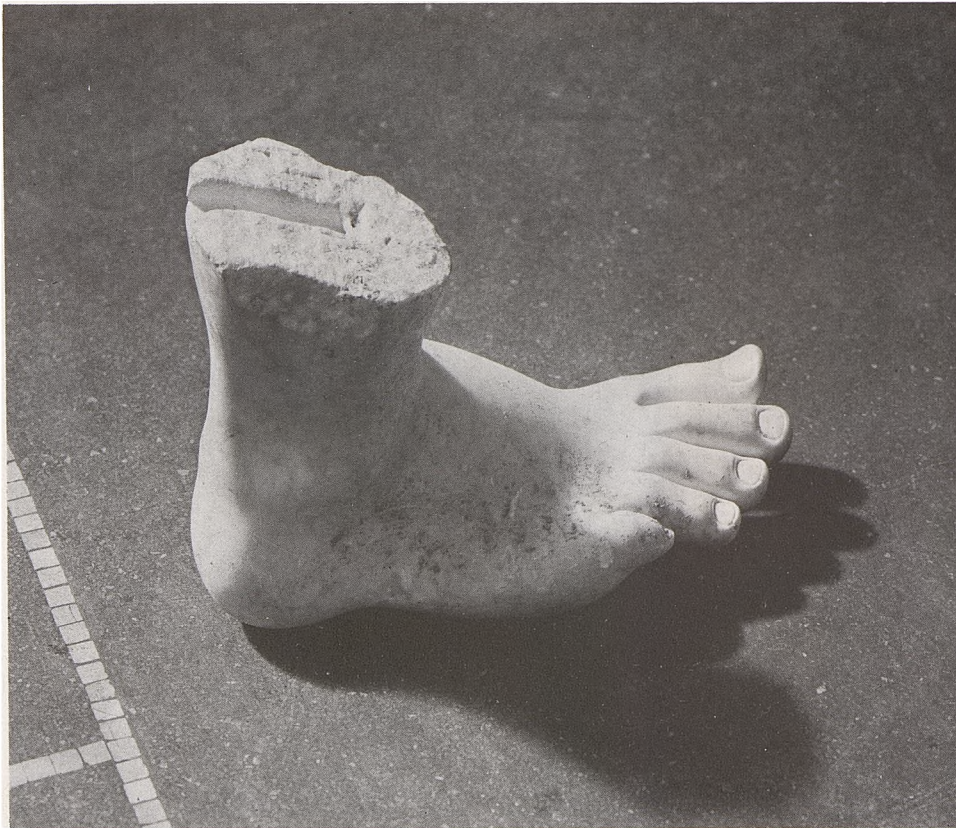
Γυναικεία κεφαλή, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.



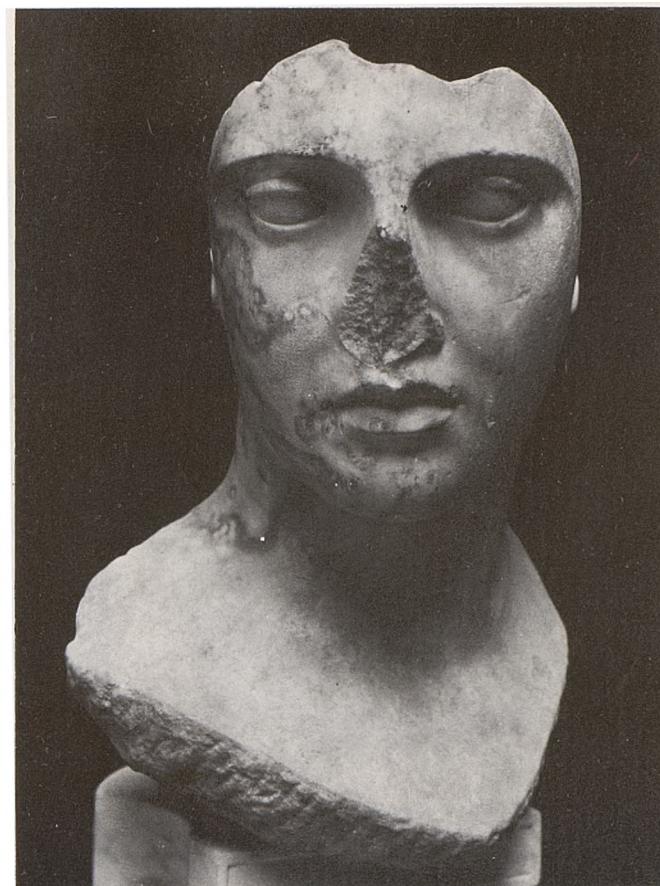
1. Μπροστινή όψη, 2. Πίσω όψη.



Γυναικεία κεφαλή, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. 1. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη, 2. Πλάγια δεξιὰ ὄψη.



1. Τὸ δεξιὸ πόδι τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς Πί ν. 19-20, Ny Carlsberg Glyptotek. 2. Ἡ ἐπάνω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς Πί ν. 21-22, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.



Γυναικεία κεφαλή, Κυρήνη. 1-2. Μπροστινή όψη.



Γυναικεία κεφαλή, Κυρήνη. 1. Πλάγια δεξιά όψη, 2. Πλάγια άριστερή όψη.



1. Πίσω ὄψη τῆς κεφαλῆς Πί ν. 24-25, 2. Λεπτομέρεια τῆς κεφαλῆς Πί ν. 24-25, 3-4. Γυναικεία εἰκονιστική κεφαλὴ, Κυρήνη.



Γυναικεία κεφαλή με τμήμα του στήθους, Μουσείο Θεσσαλονίκης. 1. Μπροστινή όψη, 2. Πίσω όψη.



Γυναικεία κεφαλή με τμήμα στήθους, Μουσείο Θεσσαλονίκης. 1. Πλάγια αριστερή όψη, 2. Πλάγια δεξιά όψη.



Πρόσωπο γενειοφόρου θεοῦ, Μουσείο Πατρῶν. 1. Μπροστινή ὄψη, 2. Πλάγια δεξιὰ ὄψη.



Πρόσωπο γενειοφόρου θεοῦ, Μουσείο Πατρῶν. 1. Πίσω ὄψη, 2. Κάτω πλευρά.



Θραύσμα κεφαλῆς, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. 1. Πλάγια δεξιὰ ὄψη, 2. Ἐπάνω πλευρά.



Ἀνδρική γενειοφόρος κεφαλή, Μουσείο Θεσσαλονίκης. 1. Μπροστινή ὄψη, 2. Πίσω ὄψη.



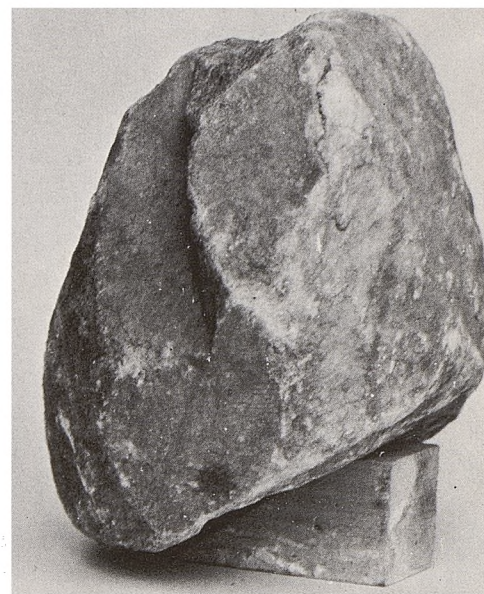
Ἀνδρική γενειοφόρος κεφαλή, Μουσείο Θεσσαλονίκης. 1. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη, 2. Πλάγια δεξιὰ ὄψη.



Ἀνδρική εἰκονιστική κεφαλὴ, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. 1. Μπροστινὴ ὄψη, 2. Πίσω ὄψη.



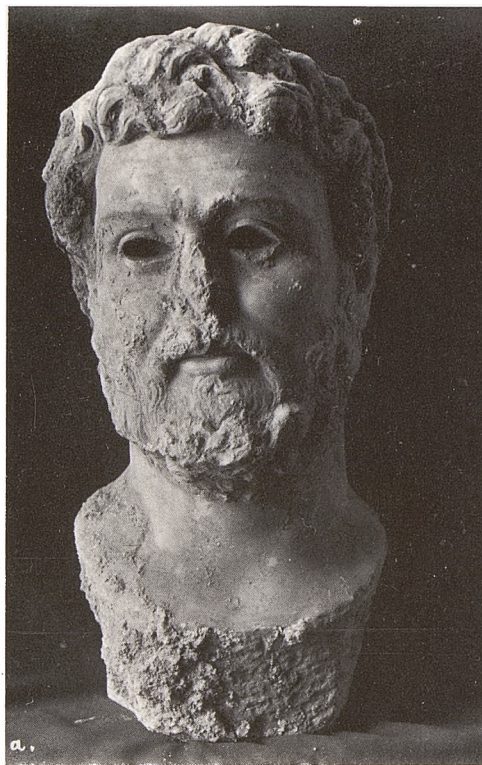
Ἀνδρική εἰκονιστική κεφαλή, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. 1. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη, 2. Πλάγια δεξιὰ ὄψη.



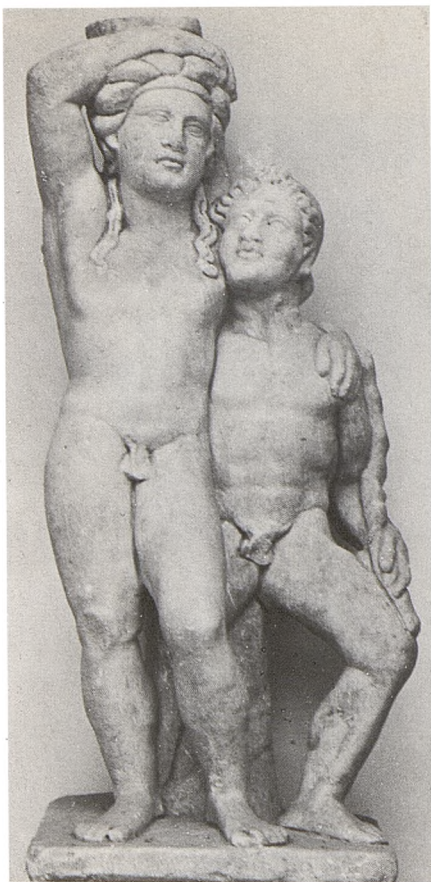
1-2. Θραύσμα εικονιστικής κεφαλής (μπροστινή και πίσω όψη), Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείον.



Κεφαλή Ἀθηνᾶς, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. 1. Πλάγια δεξιὰ ὄψη, 2. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη.



Εἰκονιστικὴ κεφαλὴ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. 1. Πλάγια ἀριστερὴ ὄψη, 2. Μπροστινὴ ὄψη, 3. Πλάγια δεξιὰ ὄψη.



1. Τραπεζοφόρο, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. 2. Λεπτομέρεια τοῦ τραπεζοφόρου Πί ν. 39.1, 3. Πίσω ὄψη κεφαλῆς Ἀρτεμης Colonna, Μουσεῖο Θεσσαλονίκης.



Ξύλινο άκρόπρωρο, Ναυτικό Μουσείο Γαλαξιδίου. 1. Πίσω όψη, 2. Μπροστινή όψη.



Ξύλινο ακρόπρωρο, Ναυτικό Μουσείο Γαλαξιδίου. 1. Πλάγια δεξιά όψη, 2. Πλάγια αριστερή όψη.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΑΚΡΟΛΙΘΑ»
ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΔΕΣΠΙΝΗ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗ ΣΕΙΡΑ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ, ΑΡ. 21
ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1975
(ΚΕΙΜΕΝΟ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ Κ. ΜΙΧΑΛΑ Α.Ε.
ΠΙΝΑΚΕΣ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑ: ΓΡΑΦΙΚΑΙ ΤΕΧΝΑΙ Ι. ΜΑΚΡΗΣ Α.Ε.)
ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΘΗΝΑΣ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

